

Бойко О. П., Повалій Т. Л.

СОЦІОЛОГІЯ ДОЗВІЛЛЯ

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Бойко О. П., Повалій Т. Л.

СОЦІОЛОГІЯ ДОЗВІЛЛЯ

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2024

УДК 316.74:379.8(075.8)

Б 77

Рецензенти:

Т. В. Іванова – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету;
А. В. Павленко – кандидат наук із соціальних комунікацій, керівник офісу підтримки навчальних програм Київської школи економіки

*Рекомендовано до видання
вченою радою Сумського державного університету
як навчальний посібник
(протокол № 3 від 10 жовтня 2024 року)*

Бойко О. П.

Б 77 Соціологія дозвілля / О. П. Бойко, Т. Л. Пovalій. – Суми :
Сумський державний університет, 2024. – 129 с.

Навчальний посібник спрямований на формування базових знань щодо становлення сучасного дозвілля як цілісної соціокультурної системи.

Призначений для здобувачів спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності», а також усіх, хто прагне розширити свої знання зі сфери менеджменту соціокультурної діяльності.

УДК 316.74:379.8(075.8)

© Сумський державний університет, 2024

Зміст

	С.
Вступ.....	4
Зміст навчальної дисципліни.....	6
Тема 1. Теоретичні основи вивчення вільного часу та дозвілля.....	8
Тема 2. Дозвілля в контексті повсякденного життя людей.....	14
Тема 3. Час та простір як міра соціального життя: основні характеристики.....	27
Тема 4. Соціоструктурні особливості дозвілля.....	48
Тема 5. Культура вільного часу й дозвілля.....	69
Тема 6. Методологічні підходи та методи дослідження дозвіллевої сфери.....	77
Тема 7. Особливості дозвіллевої діяльності представників різних соціально-демографічних груп.....	93
Тема 8. Трансформації форм і змісту вільного часу та дозвілля в сучасній соціокультурній реальності.....	112
Список літератури.....	126

ВСТУП

Курс «Соціологія дозвілля» має теоретико-прикладний характер. Він важливий для формування навичок соціологічного вивчення основних видів соціальної діяльності особистості й здобуття знань про соціальну сутність вільного часу та дозвілля.

Метою навчальної дисципліни є розгляд актуальних проблем і викликів суспільства як фактор становлення сучасного дозвілля, дозвілля як цілісної соціокультурної системи; аналіз технологій впливу дозвілля на суспільство та особистість; набуття навичок застосування сучасних кількісних та якісних методів дослідження культурно-дозвіллевих процесів; ознайомлення з особливостями створення культурно-дозвіллевих середовищ як домінантною технологією формування соціальності в сучасному суспільстві; визначення особливостей організації культурно-дозвіллевої діяльності в представників різних соціально-демографічних груп для формування вмінь та навичок соціологічного аналізу й регулювання цієї сфери в професійній діяльності.

Завдання:

- визначити специфіку та проблемне поле соціології дозвілля;
- визначити роль і місце структури та змісту вільного часу й дозвілля в соціальному розвитку особистості, розкрити соціальні функції;
- виокремити сутнісні риси вільного часу та дозвілля;
- виокремити фактори, що впливають на структуру й зміст вільного часу та дозвілля;
- на основі даних соціологічних досліджень ознайомити студентів із ціннісними орієнтаціями представників різних соціодемографічних груп у культурно-дозвіллевій діяльності;

Після засвоєння курсу студенти повинні:

1) **знати:** специфіку соціологічного вивчення вільного часу та дозвілля; процеси еволюції й динаміки сучасного дозвілля; структурно-видові елементи та сучасні моделі соціологічного аналізу дозвілля; перспективи розвитку дозвільної діяльності; форми соціально-культурної діяльності; основний спектр проблем у культурно-дозвільній діяльності: причини їх виникнення й шляхи їх вирішення; визначення основних понять соціально-демографічного та морально-психологічного ресурсу; ціннісні орієнтації представників різних соціально-демографічних груп у сфері вільного часу й дозвілля; тенденції їх

змін в умовах суспільства, що трансформується; основні соціальні характеристики культурно-дозвільної сфери України;

2) **уміти:** виявляти специфіку проведення дозвілля в структурі ціннісних орієнтацій; застосовувати пізнавальні можливості моніторингу щодо процесів у дозвільній сфері; на основі даних соціологічних досліджень аналізувати специфіку та виділяти тенденції діяльності особистості у сфері вільного часу й дозвілля; визначати фактори, що впливають на структуру та змістовне наповнення вільного часу й дозвілля в різних соціально-демографічних групах; застосовувати знання для проведення соціологічних досліджень вільного часу та дозвілля;

3) **опанувати:** методика соціологічного дослідження культурних потреб соціальних спільнот; основні соціологічні методи дослідження дозвілля; уміння й готовність до організації масових, групових та індивідуальних форм соціально-культурної діяльності відповідно до культурних потреб різних груп населення.

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль 1. Теоретико-методологічні основи дослідження дозвілля

Тема 1. Теоретичні основи вивчення вільного часу та дозвілля

Сутність, об'єкт і предмет соціології вільного часу й дозвілля.

Основні поняття та категорії соціології вільного часу й дозвілля.

Місце соціології вільного часу та дозвілля в системі соціологічного знання. Історія розвитку соціології вільного часу й дозвілля Еволюція дозвілля. Найвідоміші західні дослідники культурно-дозвіллевої діяльності: Ж. Фурастьє, Ж. Дюмаз'є (Франція); К. Роберт, С. Р. Паркер (Великобританія); К. Жигульський (Польща); О. Салаї (Угорщина). Західні школи з вивчення вільного часу та дозвілля. Розвиток вітчизняної соціології вільного часу й дозвілля та її основні напрями.

Тема 2. Дозвілля в контексті повсякденного життя людей

Моделі та ознаки дозвіллевої діяльності. Типи дозвіллевої діяльності. Види дозвілля. Функції дозвілля.

Характерні риси вільного часу й дозвілля. Класифікація видів діяльності в часі. Поняття та сутність дозвільної діяльності та діяльності для саморозвитку особистості.

Принципи організації культурно-дозвіллевої діяльності (гуманізація змісту виховного компоненту дозвілля, національна спрямованість культурно-дозвіллевої діяльності, демократизація дозвілля, безперервність і наступність форм дозвілля, модернізація, оновлення технології). Основні характеристики культурно-дозвіллевої діяльності. Завдання культурно-дозвіллевих систем. Культурно-дозвіллева діяльність як засіб соціалізації особистості.

Основні параметри організації й проведення вільного часу та дозвілля: місце проведення, соціальне оточення, матеріальне та фінансове забезпечення.

Тема 3. Час як міра соціального життя: основні характеристики

Особливості культурно-соціологічної інтерпретації феномену часу.

Сутнісні риси та особливості часу як міри соціального життя.

Особливості застосування фактору часу під час вивчення соціальних явищ та процесів. Соціальні функції часу.

Методологічні підходи до структурування часу. Поняття, сутність і зміст робочого, позаробочого, вільного часу й дозвілля. Характерні риси вільного часу та дозвілля. Класифікація видів діяльності у вільний час.

Час у суспільній свідомості й культурі.

Значення вивчення проблем часу для аналізу сучасної соціальної реальності та динаміки його змін.

Тема 4. Соціоструктурні особливості дозвілля

Поняття соціальної структури. Особливості дозвілля різних соціальних груп населення. Методологічні підходи до аналізу специфіки вільного часу й дозвілля в різних соціально-демографічних групах. Типологія соціальних груп за характером проведення дозвілля. Ціннісні орієнтації у сфері дозвілля.

Основні фактори, що впливають на зміст і форми проведення вільного часу та дозвілля представниками різних соціально-демографічних груп.

Вільний час і дозвілля молоді: поведінкові й ціннісні особливості, проблеми, протиріччя. Типологія груп молоді за характером проведення вільного часу та дозвілля. Ціннісні орієнтації молоді у сфері вільного часу й дозвілля. Особливості прояву молодіжної субкультури у сфері вільного часу та дозвілля.

Шляхи формування культури вільного часу й дозвілля сучасної молоді. Проблеми наступності поколінь у сфері вільного часу та дозвілля. Питання організації дозвільної діяльності молоді в рамках основних програм молодіжної політики регіону.

Розділ II. Організаційно-методичні аспекти дослідження дозвілля

Тема 5. Культура вільного часу й дозвілля

Культура вільного часу та дозвілля: поняття, сутність, основні характеристики. Основні індикатори визначення рівня культури організації й проведення вільного часу та дозвілля.

Основні фактори, що впливають на характер і культуру вільного часу та дозвілля.

Типи особистостей на підставі культури використання вільного часу:

- конструктивний (діяльнісний);
- раціонально-споживчий;
- деструктивний (руйнівний).

Шляхи й проблеми формування культури вільного часу та дозвілля в представників різних соціально-демографічних груп.

Тема 6. Методологічні підходи та методи дослідження дозвільної сфери

Методологічні засади соціології вільного часу й дозвілля.

Макросоціологічний і мікросоціологічний підходи у вивченні явищ вільного часу та дозвілля. Макросоціологічний рівень: дозвілля як соціальна система, що вивчає культурно-дозвільну сферу суспільства. Мікросоціологічний рівень: інтеракція як основа цілісності соціального життя.

Напрямки макросоціологічного підходу: функціоналізм (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс). Функції контролю, латентні функції, дисфункції та їх прояв у сфері дозвілля. Теорії конфлікту (К. Маркса, М. Вебера та Р. Дарендорфа). Класова природа дозвілля. Диференціація дозвілля як прояв соціальної нерівності. Інтеракціональний підхід як методологія вияву соціальної природи дозвілля через відображення в соціальному індивідуального: теорія соціального обміну Дж. Хоманса, теорія символічного інтераціоналізму Дж. Міда й Г. Блумера.

Основні методи дослідження дозвіллевої сфери: методи організації художньо-творчої діяльності; методи організації рекреаційно-гедоністичної діяльності; методи культурно-дозвіллевого спілкування.

Тема 7. Особливості дозвіллевої діяльності представників різних соціально-демографічних груп

Методологічні підходи до аналізу специфіки вільного часу та дозвілля в різних соціально-демографічних групах. Особливості дозвілля різних соціальних груп населення. Особливості дозвілля підлітків і молоді. Особливості дозвіллевої роботи з дорослими. Особливості сімейного дозвілля. Актуальні форми молодіжного дозвілля. Ціннісні орієнтації у сфері дозвілля.

Тема 8. Трансформації форм і змісту вільного часу та дозвілля в сучасній соціокультурній реальності

Вплив соціально-економічних факторів та ціннісних орієнтацій на структуру й характер сучасної дозвіллевої діяльності. Інноваційні тенденції у сфері дозвілля. Дозвілля як спосіб та стиль життя.

Сучасні дозвільні практики як прояв культурної різноманітності. Індустрія сучасного дозвілля: проблема співвідношення соціальних програм і комерційних проєктів.

Динаміка розвитку нетрадиційних форм дозвілля. Вплив дозвільної діяльності представників різних соціально-демографічних груп на соціальні процеси в суспільстві.

Культурно-дозвільна політика в сучасному українському суспільстві.

Модуль 1. Теоретико-методологічні основи дослідження дозвілля

Тема 1. Теоретичні основи вивчення вільного часу та дозвілля

1. Сутність, об'єкт і предмет соціології вільного часу й дозвілля.
2. Соціальна сутність та соціальний зміст вільного часу й дозвілля.
3. Місце соціології вільного часу та дозвілля в системі соціологічного знання.

Основні поняття: час, соціальний час; бюджет часу; вільний час; дозвілля; сутність вільного часу; зміст вільного часу; структура вільного часу (дозвілля й час більш піднесеної діяльності); культура вільного часу.

1. Сутність, об'єкт і предмет соціології вільного часу й дозвілля

Соціологія вільного часу та дозвілля є чи не «наймолодшою» в колі галузевих соціологій (соціологія освіти, культури, політики), що вивчають соціально-культурну сферу суспільства.

Сучасна соціологія дозвілля розвивається як прикладна галузь, репрезентована в царині соціологічного знання численними, різними за науковим рівнем та адекватністю відображення соціальної дійсності конкретними соціологічними дослідженнями.

Потрібно зазначити, що є певна традиція відокремлювати соціологію вільного часу від соціології дозвілля й розглядати їх як дві окремі галузі. Проте в наукових джерелах поняття «соціологія вільного часу» та «соціологія дозвілля» часто вживають як синоніми. Отже, поєднання двох близьких галузей дає нам змогу розглядати їх як «Соціологія вільного часу та дозвілля».

Соціологія вільного часу й дозвілля, як і всі напрями галузевої соціології, формувалася під впливом об'єктивних змін, пов'язаних з індустріалізацією й урбанізацією суспільства, коли сам вільний час стає самодостатньою цінністю та набуває масового поширення. Дозвілля є соціокультурним резонатором змін загальної соціальної системи та всіх підсистем суспільства й певним відображенням можливостей його розвитку, виявленням його життєздатності. Воно доповнює уявлення про соціальний образ суспільства, допомагає зрозуміти ступінь його духовності та перспективності.

Соціологія вільного часу й дозвілля належить до теорій середнього рівня, ґрунтується на основі прикладних соціологічних досліджень і застосовує в процесі пізнання соціальної реальності методологію загальносоціологічної теорії.

Отже, *соціологія вільного часу* – це галузь соціології, що вивчає життєдіяльність, відносини й орієнтації людей у сфері вільного часу.

Соціологія дозвілля – це галузь соціології, що вивчає складову соціології вільного часу, спрямовану на використання часу індивідами відповідно до своїх інтересів, уподобань, для відновлення й розвитку свого інтелекту, фізіології та духовності.

Об'єктом соціології вільного часу й дозвілля є безпосередньо вільний час і дозвілля як частина соціального часу.

Предметом соціології вільного часу та дозвілля є вивчення дозвілля як соціально-культурного феномена, його мети, завдань, видів, напрямків, організацій та сфер реалізації.

2. Соціальна сутність і соціальний зміст вільного часу та дозвілля

Питання соціальної сутності й соціального змісту вільного часу та дозвілля розкривають через основні поняття та категорії.

Усі поняття й категорії соціології вільного часу та дозвілля можна умовно поділити на дві групи. До першої належать такі поняття, як час, соціальний час, вільний час, дозвілля, бюджет часу. Серед найголовніших категорій соціології вільного часу та дозвілля другої групи такі: сутність вільного часу, структура вільного часу, зміст вільного часу, культура вільного часу.

Час є універсальною формою існування матерії. Ніякі діяння у світі не відбуваються поза тими змінами, що характеризує час. Будь-який об'єкт, процес чи явище, що має статус «бути», наділяється просторово-часовими характеристиками.

Поняття «*соціальний час*» категоріально оформлене та означає об'єктивні відносини доцільної діяльності людини. Робочий і неробочий час, зокрема вільний час, – основні сфери життєдіяльності людини, об'єктивні міри її суспільного буття, що становлять структуру соціального часу.

Бюджет часу розглядають як сукупність добового часу (24 год), що охоплює робочий та вільний час.

Вільний час можна визначити як частину соціального чи добового, зокрема позаробочого часу, вивільнену від невідкладних справ, що є «часом свободи», простором вільної діяльності й вільного розвитку особистості.

Дозвілля – це частина вільного часу, що здебільшого контрастує з професійною діяльністю, відповідає психофізіологічним особливостям людини і спрямована на задоволення культурних потреб та інтересів здорової особистості.

Сутність вільного часу полягає у вільній діяльності, що означає передусім наявність часового простору, вільного від необхідних, невідкладних справ, свідоме прагнення людини опанувати цей час, самотійно (з певною

мірою розумності) вибрати варіант імовірної дії, уміння досягти поставленої мети та, безумовно, самої дії, що є об'єктивним змістом діяльності.

В аналізі наявності вільного часу, а конкретніше – ознак вільної діяльності, простежується помітна різноманітність дослідницьких підходів. У контексті *економічного підходу* сутність вільного часу полягає в тому, що це насамперед чинник розширеного відтворювання підготовки сучасного працівника необхідної кваліфікації. З точки зору *психологічного аналізу* на перший план виходить ставлення особистості до своєї діяльності, на якому базується її поділ на самоцінну й діяльність, стимулом якої є потреба досягнення зовнішніх цілей. *Педагогічний підхід* охоплює переважно вивчення цілей та основних напрямів виховання, а також методи, форми й засоби дії на особистість у вільний час. *Соціологічний підхід* характеризується з'ясуванням соціальної сутності вільного часу. Вільний час розглядають як той час, який людина може витратити для особистого всебічного розвитку. Соціологічний підхід передбачає аналіз усієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на характер та зміст вільного часу.

Зміст вільного часу – більше за обсягом поняття, ніж сутність, тому що містить не лише сутність вільного часу, а й усі інші зв'язки, властиві цьому феномену. Зміст вільного часу більш плинний, змінний, ніж його сутність. Зміст вільного часу – це форми занять у вільний час, зумовлені соціальним середовищем, рівнем культури особи, її інтересами, психологічними якостями. Він допомагає дати характеристику таким параметрам: виду занять, його тривалості, частоті занять, поширеності занять, їх популярності. Не менш важливо встановити форму занять: пасивна чи активна.

Структура вільного часу – це певні види занять. Певні вчені поділяють вільний час на дві частини – «дозвілля» й «більш піднесену діяльність». Хоча ці дві частини близькі, вони не рівнозначні. *Дозвілля* – це час занять, упродовж якого люди переважно відновлюють фізичні, розумові та психічні сили, витрачені у сфері праці, хоча в побуті поняття «дозвілля» вживають як синонім вільного часу.

До часу більш піднесеної діяльності належить час на заняття, що найкраще сприяють розвитку істотних сил особистості, її вдосконаленню, хоча вони теж можуть входити до структури дозвілля та облагороджувати й збагачувати його. Порівнюючи з дозвіллям, час більш піднесеної діяльності – це переважно творення, прояв соціальної активності, зростання цілеспрямованості, напруження духовних і фізичних сил, ініціативи й енергії. Водночас заняття в години дозвілля й більш піднесеної діяльності – єдиний процес розвитку особистості, межі цих занять змінюються, і вони можуть взаємно проникати одне в одного.

Є інша класифікація структури вільного часу:

- індивідуальне споживання культури (читання книг, журналів, газет, слухання радіо, перегляд телепередач тощо);
- публічно-видовищне споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.);
- спілкування з членами сім'ї, родичами, сусідами, друзями та ін.;
- фізичні заняття (ранкова й вечірня гімнастика, заняття в спортивних секціях тощо);
- розваги та ігри, що сприяють зняттю розумового й фізичного напруження, створенню гарного настрою;
- пасивний відпочинок (прогулянки, спокій, денний сон та ін.);
- заняття, що є явищами антикультури (зловживання алкоголем, хуліганство, наркоманія);
- безцільне «вбивання часу».

Наведена класифікація вільного часу охоплює лише найбільш поширені заняття, але фактично може охоплювати будь-яку кількість видів діяльності з будь-яким ступенем їх дроблення чи повноти.

Однією з найважливіших категорій соціології вільного часу є *«культура вільного часу»*. Це не що інше, як проблема змісту вільного часу, спосіб і міра його якісного освоєння з огляду на реалізацію й збагачення людських сутнісних сил. Основу культури вільного часу становить свідома вільна творча діяльність, особистість, яка розвивається духовно та фізично.

3. Місце соціології вільного часу й дозвілля в системі соціологічного знання

Одним з актуальних напрямків, що віддзеркалює соціально-культурні перетворення сучасного українського суспільства, є дослідження у сфері вільного часу й дозвілля.

Вивчення нового співвідношення праці та дозвіллевої діяльності, відповідні зміни в ціннісній системі суспільства свідчать, зокрема, про розвиток нових спеціальних соціологічних теорій.

Нині культурно-дозвіллева діяльність є предметом ґрунтовних соціологічних і культурологічних досліджень.

Дозвілля як соціальне явище вивчене в межах таких наук, як філософія, педагогіка, психологія, соціальна психологія. Кожна з них розглядала його під певним кутом зору, що відповідав особливостям предмета цієї науки. Проте теоретичне розроблення питань дозвілля, аналіз чинників його доцільного функціонування в суспільстві жодна з наук не доводила до рівня цілісної наукової теорії. Використовуючи окремі позитивні набутки функціонування

системи дозвілля й практичний досвід, представники цих наук не доводили їх до рівня конкретної соціальної технології. Це зумовлено тим, що дозвілля в розрізі конкретної науки розглядалося з різних сторін і позицій, не давалося цілісної картини.

Галузевою соціологією, рівнозначною з іншими науковими напрямками, є соціологія вільного часу й дозвілля.

Питання для контролю та самоперевірки

1. Поясніть особливість соціологічного аналізу у вивченні дозвіллевої проблематики.
2. Поясніть сутність понять «вільний час» і «дозвілля».
3. Наведіть приклади дозвіллевої діяльності та більш піднесеної діяльності у вільний час.
4. Обґрунтуйте зв'язок соціології вільного часу й дозвілля з іншими науками та галузями соціологічного знання.

Теми рефератів

1. Місце й роль вільного часу в системі соціального часу.
2. Теоретичні основи соціології вільного часу та дозвілля.
3. Соціокультурне управління часом: соціальні механізми, проблеми.
4. Тенденції дослідження вільного часу й дозвілля в західній соціології.
5. Становлення та розвиток соціології вільного часу й дозвілля в Україні.

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу та дозвілля / Бабенко Н. Б. – Київ, 2006.
2. Скляр С. Ю. Соціологічний підхід до вивчення дозвілля як соціального феномену / С. Ю. Скляр // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.– 2010. – Т. 146, вип. 133. – С. 46–49. – (Серія : Соціологія).
3. Соціологія культури / під ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – Львів, 2004. – С. 206–239.
4. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля / Н. М. Цимбалюк. – Київ, 2001. – 180 с.

Додаткова література

1. Муха-Шаек Е. Непопулярні форми проведення вільного часу в світі соціологічних досліджень / Е. Муха-Шаек // Вісник ДонНУЕТ. – 2010. – № 2 (46).
2. Цимбалюк Н. М. Методологічні проблеми соціології дозвілля / Н. М. Цимбалюк // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський зб. наук. пр. – Київ : Видавничий центр ДАКККМ. – 2001. – № 10. – С. 212–218.
3. Цимбалюк Н. М. Еволюція дозвілля в контексті соціологічних категорій / Н. М. Цимбалюк, Ю. Яковенко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 118–124.
4. Цимбалюк Н. М. Етнометодологічні підходи в дослідженнях соціології вільного часу і дозвілля / Н. М. Цимбалюк // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський зб. наук. пр. – Запоріжжя. – 2004. – № 22. – С. 320–329.
5. Цимбалюк Н. М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти : моногр. / Н. М. Цимбалюк. – Київ : ДАКККіМ, 2003. – 224 с.
6. Ядранський Д. М. Соціологія вільного часу як складова соціології праці / Д. М. Ядранський // Грани. – 2010. – № 2 (70). – С. 114–117.

Тема 2. Дозвілля в контексті повсякденного життя людей

1. Моделі та ознаки дозвіллевої діяльності. Типи дозвіллевої діяльності. Види дозвілля. Функції дозвілля.
2. Характерні риси вільного часу й дозвілля.
3. Принципи організації культурно-дозвіллевої діяльності.

Основні поняття: вільний час, дозвілля, відпочинок, рекреація, культурно-дозвіллева діяльність, принципи культурно-дозвіллевої діяльності.

1. Моделі та ознаки дозвіллевої діяльності. Типи дозвіллевої діяльності.

Види дозвілля. Функції дозвілля

Аналіз класифікацій дозвілля свідчить про існування різних підходів до його вивчення. У світовій науці за останні роки відбулися якісні зміни в поглядах на сферу дозвілля. Розвиток дозвіллезнавства зумовив активізацію наукового розроблення зазначеної тематики, обґрунтування понятійного апарату, принципів і функцій, основних видів та організаційних форм, використовуваних у практиці організації й проведення дозвілля.

Також варто зауважити, що діяльність на дозвіллі неможлива без внутрішньої установки особистості, яка сприяє або, навпаки, стримує розвиток, усвідомлення та реалізацію особистісних потреб.

Важливим завданням в організації дозвілля є створення такого дозвіллевого середовища, у якому культурні цінності існують не самі по собі, безвідносно до життєвих потреб особистості, а є включеними в життєвий простір індивіда й набувають для нього особистісного сенсу, життєвої необхідності, вироблення норм практичної поведінки, удосконалення чи опанування різних сфер суспільної діяльності.

Дозвілля має свої характерні ознаки, а саме: мотивація; різноманітність видів; його залежність від морального та культурного розвитку особистості; соціально-корисний, нейтральний чи асоціальний характер. Характерною особливістю є те, що воно найповніше забезпечує потяг до самореалізації й максимально активізує творчу діяльність, є емоційно забарвленим і додає кожній формі занять душевних переживань.

У вивченні потенціалу дозвілля доцільно виділити два *підходи*: предметний і функціональний. *Предметний підхід* базується на визначенні змістової компоненти дозвілля (дозвілля як вільного часу, дозвілля як вільно вибраної діяльності та дозвілля як емоційного стану особистості), простору, в якому повинні вирішуватися педагогічні й психологічні проблеми. *Функціональний підхід* має на меті зосередження уваги на функціях дозвілля в житті людини та суспільства (рекреаційній, розважальній, просвітній, виховній тощо).

У другій половині ХХ століття сформовано багато теоретичних концепцій щодо трактування дозвілля. Аналіз його основних підходів свідчить, що *дозвілля* розглядали як:

- вид діяльності;
- складову часового простору (кількісна концепція);
- психологічний стан людини, емоційне сприйняття дійсності;
- ознаку цілісного способу життя, природну потребу людини, можливість самореалізації та мотив для трудової діяльності;
- час для антисоціальних цілей і марного проведення часу та ін.

У концепціях постіндустріального суспільства, як зауважує французький науковець *Ж. Дюмазедьє*, «усебічний розвиток особистості можливий лише в «цивілізації дозвілля», головною метою якого автор вважає культурний розвиток людини, який «дозволить особистості панувати над природою, поважаючи її; відігравати значну роль у суспільстві, маючи можливість від нього звільнитися; володіти собою, вмюючи при цьому бути щасливим». Тому, на його думку, помилково ототожнювати культурний і

суспільний розвиток, оскільки останній зводиться до зменшення економічної та культурної нерівності, а також зміцнення співпраці між окремими людьми, групами, категоріями населення незалежно від їх суспільного благополуччя.

Прибічник французької школи досліджень дозвілля *Ж. Фрідман* акцентує увагу на значущості дозвілля для майбутнього, проблемі «постіндустріальної цивілізації», двоїстому характері дозвілля й розглядає його як «сферу вільного часу, активне дозвілля», водночас наголошуючи на психологічному аспекті: «позаробочому часу загрожує втома психічна, а не фізична..., що віддаляє людину від розвиваючого дозвілля, спрямованого на підвищення культурного рівня..., посилює духовну невірноваженість, напругу між роботою та існуванням поза нею».

З метою розкриття теорії дозвілля та вивчення його предметного змісту *американська школа* досліджень (Дж. Брайтбілл, С. Паркер, Дж. Келлі, Дж. Шиверс та ін.), зокрема *М. Каплан*, виокремила різні моделі дозвілля (гуманістичну, терапевтичну, кількісну, інституційну, епістеміологічну, соціологічну). На думку вченого, дозвілля не можна ототожнювати з вільним часом або зводити до переліку різних видів діяльності, спрямованих на відновлення сил людини, а необхідно розуміти як центральний елемент культури, що має глибокі зв'язки з іншими сферами життя (працею, сім'єю).

Важливу роль у розробленні теорій та концепцій дозвіллевої діяльності зростаючого покоління відіграли ідеї та теоретичні положення праць *Дж. Шиверс*, який розглядає дозвілля як природну потребу людини, можливість самореалізації та мотив для трудової діяльності, а також як час для антисоціальних цілей і марного проведення часу з погляду структурування дозвілля та наповнення його культурним змістом. Автор вважає сучасне дозвілля часом відпочинку, відновлення сил, одержання задоволення й радості.

Аналіз праць *американських вчених* свідчить про те, що сформульована ними модель дозвілля передбачає активну, а не пасивну дозвіллеву діяльність, яка полягає в позбавленні людини зайвої енергії засобами дозвілля, емоційного розвантаження, відновлення та розвитку власних сил шляхом зміни видів діяльності, засвоєнні культури й дій своїх предків, задоволенні імпульсів та інстинктів людини, її потреб у самореалізації й самовираженні.

На основі аналізу праць *німецьких дослідників* (У. Алеман, Р. Вайдел, Х. Дюрст, Р. Попп, Й. Штудеманн та ін.) з'ясовано, що організація дозвілля реалізується в різних формах. Варто типологізувати дозвілля залежно від виду, напрямку, мети, місця його проведення та часу.

Прихильники *нейтральної* (або дуалістичної) *концепції* (Акерман, Московіч та ін.) заперечують будь-який зв'язок між дозвіллям і професійною

діяльністю людини, а форми й засоби проведення людиною свого дозвілля визначають соціальними, культурними та економічними чинниками. Науковці стверджують, що зростання кількості вільного часу не завжди позитивно сприймається людиною, яка не вміє правильно організувати своє дозвілля, а надлишок вільного часу негативно позначається на її настрої, поведінці.

Вивчення діалектичних взаємозв'язків і взаємозалежностей праці й дозвілля (*Ст. Паркер*) дало змогу з'ясувати, що «функції, які дозвілля виконує для суспільства, істотно відрізняються від функцій, застосовуваних до індивіда: перші стосуються підтримки соціальної системи та досягнення колективних цілей; другі забезпечують релаксацію, розваги й особистісний розвиток».

Аналіз наукових підходів вітчизняних дослідників (В. Білоконь, А. Воловик та В. Воловик, І. Петрова та ін.) свідчить про те, що дозвіллевій діяльності властиві різноманітні структурні й функціональні характеристики. Зокрема, В. Білоконь виокремлює типи дозвілля залежно від його змісту, а також виділяє різні напрями дозвілля залежно від форм його проведення та організації. Науковці А. Воловик і В. Воловик як критерії виокремлення видів та форм дозвілля вибрали його різні ознаки й пропонують їх класифікацію за активністю, періодичністю, тривалістю, напрями діяльності.

Класичним представником концепції дозвілля як *складової вільного часу* є канадський учений Р. Стеббінс. Він вважає дозвілля певним видом діяльності й поділяє його на серйозне та несерйозне (звичайне). Серйозне дозвілля – це сталі заняття аматорів або учасників громадської (само)діяльності, що захоплюють людину численними можливостями й властивою їм комплексністю.

На відміну від звичайного дозвілля в процесі серйозного дозвілля людина набуває спеціальних навичок, одержує задоволення й можливість самореалізації. Серед найголовніших ознак серйозного дозвілля вчений виділяє такі: потреби продовжувати певне дозвіллезе заняття; можливість зафіксувати свої вміння й навички в громадському житті та мати від своєї участі відповідний результат; наявність духовних і матеріальних переваг (самореалізація, духовне збагачення, підвищення самооцінки, позбавлення комплексів); почуття самовинагороди; унікальність духу, створення групового соціального світу на основі спільних інтересів і, як результат, належність до певного колективу (спільноти). Несерйозне дозвілля є антиподом серйозному. На думку Р. Стеббінса, дозвілля як складова вільного часу є певним видом діяльності, ідентифікуючись з яким суб'єкт може досягати власних дозвіллевих цілей.

Цієї самої концепції додержуються В. Й. Бочелюк і В. В. Бочелюк. Учені вважають, що дозвілля як складова вільного часу являє собою сукупність занять, за допомогою яких відновлюються фізичні, розумові й психічні сили людини, але час дозвілля, на їхню думку, – це також час розвитку особистості. Науковці пропонують віднести до нього індивідуальне споживання культури, публічно-видовищне споживання культури, фізичні заняття, розваги й ігри, заняття, що варто вважати явищами антикультури.

Варто відмітити ще одну класифікацію форм і видів дозвілля залежно від виконуваних функцій, що враховує його істотні та специфічні риси, потреби суспільного розвитку й практико-орієнтований характер, відповідає соціальному замовленню суспільства, потребам, бажанням та інтересам окремої особистості. Зокрема, виділяють:

– *фізичне дозвілля* – спрямоване зняття фізичної й розумової напруги, спортивні та рекреаційні заняття;

– *практичне дозвілля* – вільний вибір різних видів зайнятості, є найбільш поширеним серед усіх верств населення незалежно від віку й соціальної належності;

– *культурне дозвілля* – спрямоване на інтелектуальний розвиток особистості;

– *соціальне дозвілля* – поєднує міжособистісне спілкування, встановлення психологічної емоційної рівноваги.

На основі аналізу зарубіжного та вітчизняного досвіду з'ясовано, що види й форми організації дозвілля виконують такі функції: *психологічну, соціальну, терапевтичну та економічну*. Зокрема, *психологічна* функція дозвілля, поєднує *відпочинок, розваги та розвиток особистості*, які *полегшують* нервово-психологічне навантаження в процесі праці, професійного та ділового спілкування, телекомунікацій, користування транспортними засобами. Можна стверджувати, що будь-який вид вільної діяльності несе в собі як функцію відновлення сил, так і функцію розвитку знань і здібностей людини. Проте одна з цих функцій домінує: як вид діяльності має властивість розвивати людину або переважно відновлювати її сили. Звісно, відпочинок і розваги тісно переплітаються, але й мають свої розходження.

Традиційно «розвагами» іменують такі види діяльності у вільний час, які дають змогу повеселитися, відволікають від турбот і на відміну від відпочинку потребують активності. Ще уточнимо, що в процесі відпочинку людина відновлює свій фізіологічний стан, а розваги необхідні для зняття психологічних стресів, перевантажень, перевтоми. Отже, розваги потребують особливого емоційного навантаження.

Український науковець І. Петрова, досліджуючи соціальну функцію дозвілля, виокремлює такі її *складові*: рекреаційну, комунікативну, соціальну, творчу, ціннісно-орієнтаційну, пізнавальну й виховну. Зокрема, на думку автора, *рекреаційна функція* спрямована на зняття перевтоми, психологічної перенапруги, відтворення фізичних, інтелектуальних, емоційних сил людини; зміцнення здоров'я шляхом здійснення дозвіллевим об'єднанням ігрових, оздоровчих, розважальних, спортивних, туристично-екскурсійних програм, проведення вечорів відпочинку, видовищних заходів, театралізованих вистав, масових свят. Термін рекреація (лат. *recreatio*) означає поновлення або відновлення. Рекреацію в дозвіллі все частіше визначають як «людський феномен за власним правом».

Якщо розглядати *рекреацію* як предмет самостійного наукового дослідження, то вона не може бути ототожнена з дозвіллям. Через підходи до рекреації в контексті різних проблем людини можна наблизитися до рекреації як відтворення людини у фізичному, психічному (інтелектуальному, емоційному), культурному аспектах. У теорії дозвілля термін «рекреація» використовується в широкому розумінні – як синонім дозвілля, у вузькому – як функція дозвілля, а також як синонім відпочинку.

Доцільно зазначити, що будь-який вид чи форма дозвілля виконує *комунікативну функцію*, що дає змогу розширити можливості для спілкування, подолання самотності, знаходження нових друзів, *соціальну функцію*, яка сприяє тому, щоб кожна особистість мала власну гідність, могла знайти зміст свого існування, сприяє інтеграції людини в суспільство, задовольняє можливість самоідентифікації, дозволяє відчувати свою належність до певної спільноти, *виховну функцію*, що має специфічні особливості, які полягають у добровільному включенні дитини в дозвіллеву діяльність і проявляється в цілеспрямованому розвитку особистісних потенціалів (пізнавального, ціннісно-орієнтаційного, творчого, комунікативного).

Щодо *терапевтичної функції дозвілля*, то спочатку її розглядали як об'єднання психологічних функцій: відпочинку (розрядки) та розваги, що надавали можливості людині підтримувати оптимальний психофізіологічний стан, зараз, в умовах сьогодення, ми звертаємо увагу на рекреаційно-оздоровчий і реабілітаційний компоненти цієї функції.

Варто зазначити, що під впливом соціально-економічних зрушень, які відбувалися в розвинених країнах світу в другій половині ХХ століття й вплинули на всі сфери людської життєдіяльності, не оминувши й феномен дозвілля, сформувалась економічна функція, яка сприяла створенню сучасної індустрії дозвілля, що привело до масового споживання дозвілля й довело його

економічну прибутковість, міцно увійшовши до першої десятки прибуткових галузей світової економіки, посівши в різних країнах від 3-го до 9-го місця.

Також потрібно звернути увагу, що залежно від виду виховання виділяють релігійне (конфесійне), суспільне (соціальне) й адаптаційно-корекційне дозвілля. Варто зауважити, що релігійне дозвілля забезпечує створення умов у душі віри в надприродний світ і Бога, залучення дітей та підлітків до релігійних традицій і практики, що відповідають певній конфесії.

Щодо соціального дозвілля, то воно тісно пов'язане із соціальним вихованням як «планомірним створенням умов для порівняно цілеспрямованого розвитку й духовно-ціннісної орієнтації в процесі її соціалізації». Ці умови створюються в процесі взаємодії соціальних, групових та індивідуальних суб'єктів у трьох тісно взаємозв'язаних і водночас порівняно автономних сферах: освіті, організації соціального досвіду людини, індивідуальної допомоги людині.

З кінця ХХ ст. в суспільстві істотно збільшується обсяг вільного часу, що значно впливає на участь населення в дозвілльовій діяльності. Збільшення обсягу дозвілля можливе за умов скорочення часу для роботи, удосконалення діяльності соціальних, транспортних, оздоровчих, комунальних та інших служб тощо.

Однією з ознак, що лягли в основу видів організації дозвілля, є характер відносин у процесі її організації. Науковці виділяють його тоталітарну або гуманістичну спрямованість. Зокрема, упродовж радянського періоду в системі позашкільної освіти домінувала ідейно-політична спрямованість, сувора регламентація діяльності позашкільних закладів органами влади, що вимагало нових підходів до змісту, форм і методів роботи позашкільних закладів. У процесі трансформації суспільного устрою держави спостерігається значний вплив на модифікацію програми реалізації суспільної політики країни, зокрема позашкільної освіти, пошук та впровадження нових форм і видів організації дозвілля, спрямованих на розвиток здібностей, талантів та обдарувань підростаючого покоління.

Отже, у вітчизняних і зарубіжних наукових дослідженнях з теорії й практики організації дозвілля здійснено спроби за певними критеріями виокремити види дозвілля та відповідні їм форми.

2. Характерні риси вільного часу та дозвілля

Поняття «дозвілля» – це соціологічна категорія. У соціології поняття «дозвілля» та «вільний час» використовують як синоніми.

Вільний час – це потенційний простір, вільний від невідкладних справ, у якому особистість вибирає варіанти дій з урахуванням своїх схильностей і рівня культури.

Дозвілля розглядається як надана людині можливість займатися у вільний час різноманітною діяльністю на власний розсуд, задовольняючи свої інтереси й потреби. У різноманітних дослідженнях підкреслюється, що дозвілля є фактором самовираження, самореалізації, самовдосконалення, засобом занурення людини в культуру, способом перетворення вільного часу на засіб активного відпочинку та подальшого фізичного, морально-духовного розвитку особистості.

Дозвілля можна також розуміти як особливий час, коли можливий вільний вибір занять, у яких відпочинок перемежується з фізичною й розумовою активністю. Без достатнього відпочинку людина швидко виснажує сили та виявляється нездатною до будь-якої піднесеної діяльності. Без ігор і розваг дозвілля стає монотонним та нецікавим.

Оскільки дозвілля займає лише частину вільного часу і є особистою сферою життя людини, вільний час безпосередньо пов'язаний із дозвіллевою діяльністю й дозвіллям. Водночас дозвілля є організацією вільного часу з метою всебічного розвитку членів сім'ї, створення найбільш сприятливого морально-психологічного клімату.

Характерні риси дозвілля:

- нерозривний зв'язок зі змістом праці людини;
- залежність від сімейно-побутових умов;
- індивідуальні особливості;
- обумовленість національними особливостями.

Отже, *дозвілля* – це єдність дозвіллевого часу й дозвіллевої діяльності, що взаємно визначають один одного та сприяють саморозвитку особистості, її самоорганізації та самореалізації.

Розкриваючи поняття «вільний час» і «дозвілля», ми так чи інакше виходимо на предмет визначення функцій дозвілля, способів та змісту його заповнення, і тоді, природно, поняття «дозвілля» розкриється перед нами іншою своєю гранню й іншою смисловою наповненістю. Адже в повсякденній свідомості дозвілля завжди сприймається просто як вільний від праці час. Справді, з одного боку, це час, необхідний для відпочинку й розваг, а з іншого – час, заповнений культурно-ціннісним змістом. Зважаючи на це, доречно розглянути поняття «дозвілля» разом із поняттям «діяльність», тобто «дозвіллева діяльність».

Дозвілля – це усвідомлена активна діяльність людини, спрямована на задоволення потреб у пізнанні власної особистості та навколишнього світу, що здійснюється в умовах безпосередньо й опосередковано вільного від роботи часу. Як було зазначено вище, у бюджеті добового часу людини обов'язково повинен бути період для фізіологічного відпочинку, пов'язаного з повним розслабленням.

Крім понять «дозвілля» й «вільний час», у соціології дозвілля використовують поняття «відпочинок». *Відпочинок* – це проведення деякого часу без звичайних занять, роботи, що служить для відновлення сил і зняття втоми.

Відпочинок може бути пасивним: читання літератури, прогулянки, перегляд телепередач тощо. Втоmlена людина може витратити частину вільного часу на пасивний відпочинок (сон, релаксацію). Крім того, відпочинок може бути реалізований через активні дозвільні форми: заняття улюбленою справою, фізичними вправами, спілкування з іншими людьми тощо.

У широкому значенні феномен відпочинку зближується з явищем рекреації. Донедавна поняття рекреації залишалося малопоширеним і використовувалося лише у вузьких колах спеціалістів із медичного оздоровлення людини. Варто зазначити, що єдиної думки в науці щодо поняття «рекреація» немає. Найбільш значущі наукові відкриття у сфері рекреації були зроблені в західній школі. Це поняття пов'язане переважно з релаксацією життєво-фізіологічних сил людини. Зараз поняття рекреація (повернення до здоров'я, відновлення) розглядається як біологічна активність людини, спрямована на відновлення фізіологічного, фізичного потенціалу, оздоровлення духовних сил, що послаблюються в процесі роботи, одноманітних занять чи хвороби.

Отже, *культурно-дозвільна діяльність* – це соціально-культурологічний процес, який сприяє вільному духовному й фізичному вдосконаленню особистості на основі самодіяльної творчості, засвоєння цінностей культури, суспільно значущого спілкування, розумного та повноцінного відпочинку.

Культура дозвілля особистості – це інтегральна якість, що відображає потребу й уміння індивіда творчо, соціально значущо реалізовувати у вільний час власні сутнісні сили.

Специфічні особливості дозвільної діяльності

1. Дієвий мотив – потреба особистості в самому процесі цієї діяльності.
2. Ця діяльність може бути різноманітна за своїм предметом.

3. На відміну від інших видів діяльності, цілі та зміст яких закладені в них самих, цілі й зміст дозвіллевої діяльності вибираються людиною залежно від її морального розвитку та культурного рівня.

4. Дозвіллева діяльність може мати соціально корисний і соціально нейтральний характер, бути замкненою в системі вузькогрупових цінностей та набувати соціально-негативного, асоціального характеру.

5. Нерегламентованість.

6. Добровільність вибору діяльності, активність, ініціативність суб'єкта.

7. Ритмічне чергування або гармонійне поєднання фізичної й духовної, інтелектуальної та емоційної, виробничої й ігрової, колективної та індивідуальної активності (діяльності).

8. Культурно-дозвіллева діяльність здебільшого має непрофесійний характер.

9. Культурно-дозвіллева діяльність самокерована, вільна від будь-якого зовнішнього тиску у вигляді соціального, педагогічного або іншого контролю чи керівництва.

Крім того, є низка суб'єктивних факторів, що впливають на побудову, види та форми проведення дозвілля:

- вік членів сім'ї;
- соціальне положення;
- рівень культури та освіти;
- індивідуальні схильності й інтереси;
- національні традиції;
- збалансованість бюджету та налагодженість побуту;
- фізичні, емоційні навантаження, особливо жінок із виробництва, у побуті, шлюбно-сімейних відносинах.

Також потрібно зазначити, що культурно-дозвіллева діяльність реалізується на різних рівнях.

1. Відпочинок, фізична активність.
2. Розваги, ігри.
3. Просвіта (самоосвіта).
4. Творчість.
5. Споглядання.
6. Свята.

Отже, *культурно-дозвіллева діяльність* – це вид культурної діяльності, що реалізується переважно у формі «аматорства» у вільний час, повністю самокерована, а її продукти мають некомерційний характер.

3. Принципи організації культурно-дозвіллевої діяльності

Культурно-дозвіллева діяльність є важливою складовою суспільного життя. Якщо така діяльність орієнтована на роботу з дітьми й підлітками, то вона підпорядкована загальним принципам виховання, таким як суспільна спрямованість виховання, здійснення комплексного підходу у вихованні, зв'язок виховання з життям і досвідом дітей, виховання особистості в колективі, єдність вимогливості й поваги до вихованця, урахування вікових та індивідуальних особливостей та іншим.

На сучасному етапі розвитку дозвіллевої сфери формується нова система принципів дозвіллевої діяльності, зумовлена економічними, соціальними, культурними, політичними процесами в суспільстві. На відміну від закономірностей, принципи дозвіллевої діяльності відбивають ті вимоги, що висувуються суспільством перед дозвіллевою сферою для успішного виконання суспільного призначення дозвілля. Отже, принципи становлять теоретичні, соціальні, культурні, політичні, організаційні засади, на яких ґрунтується дозвіллева діяльність.

Специфічними *принципами* організації дозвіллевої діяльності є принцип доступності, спонтанності, невимушеності, природності та зацікавленості. Ці принципи відповідають природі дозвілля, розкривають сутність його соціального призначення.

Принцип доступності свідчить про відсутність обмежень у праві людини на творче самовираження у вільний час, забезпечене державою право на користування певними культурними цінностями, спроможність коштом державних дотацій одержувати певні культурні послуги тощо. Цей принцип передбачає визначення базового культурного рівня, обов'язкового для всіх громадян України, та поширення його на різні верстви населення незалежно від соціального статусу, матеріального становища й місця проживання.

Принцип спонтанності – це добровільне включення особи в культурно-дозвіллеву діяльність; можливість у будь-який час розширити або звужити самотійно визначене коло дозвіллевих занять або вийти за його межі чи взагалі відмовитися від участі в них без будь-яких адміністративних рішень чи формальних висновків з боку органів культури, що створюють умови для вибраної особистістю творчої діяльності.

Принцип невимушеності утверджує право людини на вільний вибір культурно-дозвіллевої діяльності з точки зору її ціннісно-орієнтаційних навантажень відповідно до самотійно вибраної програми саморозвитку.

Принцип природності свідчить про відповідність вибраних видів дозвілля суб'єктивним властивостям особистості, узгодженість дозвіллевої

діяльності з психологічними й фізіологічними потребами людини на рівні свідомості та підсвідомості.

Принцип системності – це цілеспрямована, системна організація дозвіллевої діяльності з метою раціонального використання вільного часу, розвитку соціальної активності та індивідуальної ініціативи людини, відволікання її від асоціальної поведінки.

Принцип добровільності надає певної незалежності дозвіллю, відсутність регламентації з боку держави та інших структур, вільний вибір людиною дозвіллевих занять.

Принцип диференціації враховує особливості різних верств населення, умов праці, професійних інтересів, вікової специфіки, статевих ознак, рівня духовного розвитку особистості.

Принцип відповідності дозвіллевих послуг місцевим умовам (соціально-демографічним, економічним, культурно-освітнім, політичним), практичній діяльності людини.

Проте провідним у дозвіллевій діяльності вважають *принцип зацікавленості*, що означає врахування інтересів особистості, сприяє не лише їх задоволенню, а й пробудженню нових потреб і запитів, формує нові духовні цінності. Принцип інтересу передбачає відповідність дозвіллевого заняття схильностям та вподобанням особистості, розкриває творче спрямування дозвіллевих інтересів людини, природний потяг до всього нового, незвичайного, захопливого, участі у творчо-перетворювальній діяльності.

Принципи й функції дозвіллевої діяльності постійно змінюються, що пояснюється змінами та розвитком суспільного життя. Особливо це стосується положень і завдань, пов'язаних з ідеологією й культурною політикою конкретної держави.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Яка специфіка соціології у вивченні культурно-дозвіллевої діяльності?
2. Дайте сутнісну характеристику підходам до вивчення дозвіллевої діяльності.
3. Які є види культурно-дозвіллевої діяльності? Охарактеризуйте їх. Яка їх специфіка?
4. Проаналізуйте функції дозвілля в сучасному суспільстві.
5. Назвіть та охарактеризуйте принципи культурно-дозвіллевої діяльності.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомитися й проаналізувати основні законодавчі документи, що регулюють дозвіллєві сфери суспільства.
2. Обґрунтувати актуальність соціологічного вивчення проблем часу в сучасних умовах розвитку суспільства.

Теми рефератів

1. Сучасні концепції вільного часу та дозвілля.
2. Цивілізація дозвілля як соціологічна теорія.
3. Види дозвілля сучасної молоді.
4. Культурно-дозвіллева діяльність як цільова потреба індивіда.
5. Культурно-дозвіллева сфера життєдіяльності суспільства як об'єкт соціологічного аналізу.

Основна література

1. Белоконь В. И. Культурно-досуговая деятельность / В. И. Белоконь. – Мелитополь, 2002.
2. Бочелюк В. Й. Дозвіллезнавство : навч. посіб. / В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк. – Київ : Центр навч. літератури, 2006. – 208 с.
3. Воловик А. Ф. Педагогіка дозвілля : підручник / А. Ф. Воловик, В. А. Воловик. – Харків : ХДАК, 1999. – 329 с.
4. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах : підручник / І. В. Петрова. – Київ : Кондор, 2005. – 408 с.

Додаткова література

5. Дюмазедьє Ж. Планирование досуга и культурное развитие / Ж. Дюмазедьє // Образование взрослых и досуг в современной Европе. – Прага : Обрис, 1966.
6. Кірсанов В. В. Психолого-педагогічна діагностика : підручник / В. В. Кірсанов. – Київ : Альтерпрес, 2002. – 512 с.
7. Кірсанов В. В. До визначення предмета рекреації в контексті педагогічних проблем дозвілля / В. В. Кірсанов // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 9. – С. 28–31.
8. Стеббинс Р. Л. Свободное время: к оптимальному стилю досуга / Р. Л. Стеббинс // Социс. – № 7. – 2000. – С. 54–66.
9. Friedmann G. Le travail en miettes / G. Friedmann. – P. 1 964.

10. John R. Kelly Leisure / R. John. – USA : Allyn & Bacon, 1996. – 436 p.
11. Herausforderung Freizeit-Perspektiven fur die 90-er Jahre / H. W. Opaschowski, R. Stubenvoll, R. Wemitz und andere. – Hamburg, 1990.
12. Kaplan M. Leisure: theory and policy / M. Kaplan – New-York, 1975.
13. Shivers J. S. Leisure and recreation concepts: a critical analysis / J. S. Shivers. – Boston, 1981.
14. Popp R. «Freizeitpadagogik» – ein neues Subsystem der Sozialpadagogik / R. Popp // Konturen der Sozialarbeit. – Wien, 1995.
15. Parker St. Group Life: Individual Interests and Social Purposes // World Leisure Congress. – Portugal : Instituto de Ciencias Sociales, Universidade de Lisbon, 1994.

Тема 3. Час та простір як міра соціального життя: основні характеристики

1. Особливості культурно-соціологічної інтерпретації феномену часу.
2. Особливості культурно-соціологічної інтерпретації феномену простору.
3. Сутність співвідношення робочого й вільного часу.
4. Поняття, сутність і зміст робочого, позаробочого, вільного часу та дозвілля.

Основні поняття: час, соціальний час, вільний час, дозвілля, простір, робочий час, позаробочий час, бюджет часу.

1. Особливості культурно-соціологічної інтерпретації феномену часу

Дозвіллева діяльність – це діяльність суб'єкта з організації власного дозвілля з дещо іншим набором цілей, засобів, об'єктів і результатів, на яке ми спираємося в дослідженні. Але в будь-якому разі дозвіллева діяльність – це діяльність, спосіб існування й розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності, цілеспрямоване віддзеркалення та перетворення навколишнього світу.

У найширшому значенні поняття «діяльність» належить до будь-яких активних систем і, безумовно, може застосовуватися для опису й аналізу дуже широкого кола явищ, зокрема психічних, педагогічних, соціокультурних. Будь-яка діяльність містить мету, засіб, результат і сам процес діяльності.

Категорія діяльності концентрується в соціологічних теоріях та емпіричних дослідженнях, диференціюється насамперед за сферами діяльності (трудова, дозвіллева, освітня тощо), за її соціальними формами (колективна, масова, індивідуальна), за потенціалом нового (інноваційна й рутинна), у ній виділяються різні групи як суб'єкти діяльності, досліджуються як об'єктивні (економічні, соціальні, культурні), так і суб'єктивні передумови діяльності (ціннісні орієнтації, мотивації, соціальні установки тощо).

Діяльність є складною й масштабною системою, має складну ієрархічну будову та утворюється з декількох рівнів: особливих видів діяльності; дій; операцій; психофізіологічних функцій. Саме діяльність, що реалізує об'єктивні суспільні стосунки, робить індивіда особистістю з його індивідуальною свідомістю й основною формою його існування та розвитку. Водночас діяльність прямо пов'язана з часом і складно організована в часі. Вона, на думку В. С. Біблера, «завжди підкоряється двом векторам: причинному – такому, що йде від минулого до майбутнього, і цілеспрямованому – такому, що йде від майбутнього до сьогодення», а тому завжди ціннісно навантажена, забезпечена системою мотивації, ієрархією цілей і набором пріоритетів.

Загалом розуміння часу в широкому соціальному аспекті як «соціальний факт» досліджувалося Е. Дюркгеймом, Л. Штомпелем та іншими вченими. Наприклад, у працях П. Штомпки година – це «суспільний конструкт, який здійснює зворотню дію на працю людини, на колективні практики, надаючи їм певної спрямованості. У часі виражається ритм соціального життя».

Час у культурі – це передавання певних ритмів і послідовності дій, орієнтація на певний модус години, що превалює в цій культурі й виражає ієрархію цінностей у ній.

Формотворча функція часу в культурі виявляється також у тому, що кожна культура самовизначає себе в часі, створюючи свій календар. Про роль часу в житті культури побічно свідчить той факт, що будь-які зміни в календарі пов'язані або із занепадом традиційної культури, або з формуванням на її руїнах нової культурної традиції.

Отже, час є фундаментальною характеристикою будь-якої людської діяльності. Будь-яка діяльність вимагає часу, займає певний час і розвертається в просторі. Час і простір – універсальні й загальні філософські категорії. Якщо простір виражає порядок розміщення об'єктів, що одночасно співіснують, то час – це послідовність їх існування, зміна одного явища іншим. В. М. Піча зазначає: «Час – цим поняттям фактично вимірюється будь-який процес, що відбувається в навколишньому світі, виражаючи тривалість і

послідовність усього суцього, час безперервний, вічно властивий природі. Часом вимірюється і життя окремої людини, і людського суспільства загалом».

Виходить, що «вільний час», «дозвілля», «рекреація» є сукупністю видів діяльності, що здійснюються за певний відрізок часу. Соціальний час вимірюється за допомогою шкали публічної практики. Соціальний простір – це порядок розміщення соціальних позицій, а соціальний час – порядок їх чергування. Соціальний час тим самим – це послідовність дій людей, їх груп та інститутів. Одиницею суспільного часу є інтервал, що збігається з одиницею певної діяльності. У традиційному землеробському суспільстві ключовою одиницею був сезон польових робіт і перерви між ними. Конкретно ритм соціального життя, за словами Е. Дюркгейма, лежить в основі категорії часу.

Структура суспільного часу – це соціальна конструкція, оскільки вона визначається вибором точок відліку, що так само залежать від уявлень про значущість подій.

Конструювання суспільного часу відбувається на базі системи цінностей. Різні ціннісні системи приводять до формування різних структур соціального часу, тому що ритм соціального життя – це породження певної соціальної практики, що сприймається через певну систему цінностей.

Вільний час є однією з форм суспільного часу або, інакше кажучи, одиницею суспільного часу. Із ним поєднані такі види діяльності, як саморозвиток особи, опанування нею досягнень культури й створення культурних цінностей.

2. Особливості культурно-соціологічної інтерпретації феномену простору

Дозвілля розгортається не лише в часі, а й у просторі. Просторові параметри дозвілля не менш важливі, хоча характеризують дещо інші його аспекти. Наприклад, простір дозвілля та простір праці є абсолютно різними. Праці протистоїть феномен святковості, що передбачає «ламання» побутової сфери життя та її культурних особливостей. Це зіставлення передбачає необхідність розділення і просторів, у яких суб'єкти здійснюють процеси життєдіяльності, необхідність визначення кордонів, вибудовування особливої структури, елементного наповнення, відповідної функціональної передзadanості.

Важливим є не лише розмежування самих видів дозвіллевої та виробничої діяльності, а і їх різна просторова локалізація. Ще М. Вебер на

початку ХХ століття довів, що подібне розмежування призвело до поступової замкнутості в особливому, відведеному за межі публічного, просторі, всіх тих відносин, які конституують індивідуальність людини.

Простір дозвілля завжди територіально відокремлений і потребує особливих вимог. Щоб підсилити належність цієї зони простору до дозвіллевого, використовується специфічне естетичне оформлення, символіка, що підсилює сприйняття та створює адекватний настрій. Дозвіллевий простір повинен містити в собі елементи святковості, заряджати особливою піднесеною атмосферою, містити явні відмінності від повсякденних просторових фрагментів, що мають функціональне призначення.

Саме тому дозвілля майже завжди пов'язане з міграцією, виходом із повсякденних, «робочих» фрагментів простору в спеціальні дозвіллеві зони. Ці дозвіллеві зони диференціюються від найменших (наприклад, вітальня в квартирі) до вулиць, парків, площ у населених пунктах, справжніх курортно-оздоровчих зон, що відрізняються природно-кліматичними умовами, історичним минулим, національно-етнічним складом, асортиментом дозвіллевих послуг. В усі часи зміна просторового оточення (поїздки, мандри) були найкращим способом пізнання світу, залученням до культурного, науково-технічного потенціалу інших етносів, оцінювання різноманіття форм соціального життя й можливості тим самим пізнати себе.

Структура простору дозвілля є структурою наочно-просторового оточення або опремеченої культурної ситуації. Візуально структура простору являє собою порядок розміщення речей, предметів у тому або іншому просторі й зв'язок між ними. У предметах відображається людський зміст, зовнішній, «речовий» світ стає вираженням сутності людини. Але залежно від того, з якої позиції ми розглядаємо дозвіллевий простір (аксіологічної, функціональної, креативно-діяльній), ракурс розгляду змінює його структуру, наповнення, особливості буття суб'єкта в ньому. Відбувається, так би мовити, «розречевлення», «втрата реальності», про які писали теоретики постмодернізму Ж. Бодрійяр, Ж. Делез та Ф. Гваттарі. Утилітарні властивості речей «розмиваються», відходять на задній план, а верх беруть символічні функції, що безпосередньо кодують ці речі.

У просторовому середовищі певного суб'єкта всі речі з їх функціями (основними й побічними) переплітаються. З аксіологічної точки зору дозвіллевий простір має замкнутий, концентричний характер, атрибути якого набувають символічного значення, водночас вишиковується певна ієрархія пріоритетних місць, фрагментів простору, що найбільше концентрують у собі особливу значущість, привабливість, цінність для суб'єкта.

Отже, формується структура за принципом просторового розміщення дозвіллевих зон, що містять у собі диференційовані сенси й значення. Водночас диференціація й вибудовування структури здійснюються ієрархічним способом – від фрагментів дозвіллевого простору, які мають менше значення та слабоконцентровані смисли, до фрагментів із великим значенням і більш концентрованими смислами.

Дозвіллевий простір наділений низкою функцій. Зокрема, функції дозвіллевого простору такі:

- рекреаційна;
- естетична;
- соціальна;
- гедоністична;
- інформаційна;
- комунікативна;
- креативно-діяльнісна.

Кожна функція реалізує себе шляхом фрагментації дозвіллевого простору на зони, що мають специфічні елементи оформлення, наповнені предметами вжитку й речами (атрибутами), внутрішньо пристосованими для реалізації певної функції. Водночас, оскільки дозвіллевий простір обмежений, автономний, то це приводить до більшої концентрації дозвіллевих атрибутів у ньому. Ця насиченість зумовлює взаємопереплетення функцій, стан, за якого одні й ті самі атрибути починають виконувати декілька функцій одночасно.

Наприклад, елементи декоративного оформлення дозвіллевого простору разом із *рекреативною функцією*, що визначає зону відпочинку, одночасно виконують *інформаційну функцію* – інформують про сам простір, його географічне знаходження, національно-регіональні особливості; виконання *соціальної функції* – бути місцем соціальних контактів і містити в собі такі риси та характеристики, що свідчать про соціальний статус суб'єктів, які відвідують цей дозвіллевий простір; *естетична функція*, визначаючи стильову єдність дозвіллевого простору, гармонію й розмірність його частин, свідчить про смаки, пристрасті; *функція гедонізму* реалізується за допомогою стимулювання відчуття задоволення від перебування в цій зоні; *комунікативна функція* реалізується шляхом забезпечення можливості спілкування суб'єктів у цьому просторі.

Ця багатофункціональність дає змогу дозвіллевого простору досягти високого ступеня культурної консолідації, активно «вбирати в себе» найбільш значущі елементи й риси. Дозвіллевий простір забезпечує умови для культурних контактів суб'єктів. Більше того, в дозвіллевого просторі визрівають стосунки «локальної солідарності» між його суб'єктами.

Локальна солідарність – це відчуття єднання, що виникає в людей, які тимчасово потрапили в загальну ситуацію, загальний фрагмент простору. Вона виражається у відчутті колективізму, захищеності, загальній емоційній реакції на оточення. Це пов'язано зі спільністю переживань, оцінювання навколишнього оточення, співзвуччя, що гармонізує взаємини між людьми. Таке співзвуччя не може бути реалізоване в повсякденності з його турботами, неупорядкованістю й домінуванням індивідуальних, родинних і професійних інтересів. Але цей момент душевного єднання зберігається в пам'яті, служить деяким ідеалом, мірилом, до якого прагнуть люди в стосунках.

Розглядаючи дозвіллевий простір відповідно до його креативно-діяльній функції, варто звернути увагу на роль суб'єкта. Суб'єкт здійснює дозвіллеву діяльність, і він спеціально вибирає цей дозвіллевий простір (на відміну від простору повсякденності, у якому його вибір здебільшого обмежений), щоб його життя, хоч і на недовго, але змінилося. Він шляхом зміни довколишнього простору сам хоче «побути іншим». Це свого роду гра, що дає змогу «приміряти на себе» іншу роль, інший статус, здійснити якусь нереалізовану мрію. Цей елемент новизни відчуттів від власного нового становища в сукупності з гармонійністю збудованого фрагмента дозвіллевого простору особливо впливає на емоційну сферу, дає стимул – реакцію розвитку творчого потенціалу, спонукально впливає на суб'єкт у плані прояву креативних здібностей. Отже, можна зробити висновок, що структура дозвіллевого простору є багатовимірною, багаторівневою й багатофункціональною.

Дозвіллевий простір здебільшого будується відповідно до еталонної моделі, апробованої соціальним досвідом у конкретному історичному часі, природно-кліматичних умовах, а також відповідно до ментальності домінуючого типу соціального ідеалу. Отже, під час формування дозвіллевого простору відбувається тісне переплетення й взаємопереплетення спадкоємності дозвіллевого простору та структурно-функціональної єдності, що розвивається на базі апробованих усередині дозвіллевого простору цінностей.

Одна з причин такої ситуації полягає в тому, що, з одного боку, розвиток індустрії дозвілля базується на стабільності й стійкості цього простору, тобто просторова концентрація населення, зосередженого на обмеженій території великих міст, певною мірою обумовлює стабільність та автономність їх дозвіллевого простору. Водночас відбувається постійне узгодження дозвіллевих цінностей із соціально-культурними нормами й зразками, що діють у суспільстві. Це дає змогу зробити дозвіллевий простір

наочно розгорнутим простором людського життя, тим простором, у якому людина відчувала б себе природно та невимушено.

У повсякденному житті простір людини обмежується вузькими рамками її осілого буття. А дозвіллевий простір не може бути моделлю населеного світу людини, це насамперед втілення ідеальної моделі, її уява, «очищена» від тіньової сторони буденного життя.

Семіологічна топологія дозвіллевого простору наповнена протилежностями: будні – свято; щоденне, обридле – нове, незвичайне; тут, де живеш, – там, де тебе немає. Наведені антиномії визначають сприйняття й переживання дозвіллевого простору. Суб'єкт, потрапляючи в дозвіллевую зону, сенсорно її засвоює, «відчуває».

Варто зазначити, що до дозвіллевого простору ставлять особливі вимоги, і не випадково: він здійснює певний художньо-виховний вплив на людину. Гармонійна обстановка, неабияке оточення проникають у свідомість людини й забезпечують баланс зовнішнього та внутрішнього сприйняття, врівноважують відчуття і розум. Фахівці-проектувальники підкреслюють, що під час проектування дозвіллевих, рекреативних зон ставиться завдання виявити певну міру соціально-культурної цілісності й змоделювати єдність діяльності, поведінки й розуміння. Проблема пошуку міри цієї єдності ускладнюється тим, що кожна епоха по-своєму організовує своє просторове середовище. І сьогодні виявлено безліч варіантів розуміння та переживання просторового середовища.

Зараз відбувається формування нового соціокультурного простору, засноване на інформаційних технологіях і гарантованому виробництві соціальних благ. Це обумовлює зростання рівня спеціалізації форм соціального життя й діяльності, у результаті якого формується споживче суспільство як адаптація до експансії виробників соціальних благ.

3. Сутність співвідношення робочого та вільного часу

У сучасному суспільстві відбувається перехід від індустріальної стадії розвитку господарювання до постіндустріальної. А тому нематеріальна сфера виробництва стає провідною в діяльності людини й відповідно змінюється співвідношення робочого й вільного часу. У цьому разі змінюються не лише кількісні показники цих двох складових життєдіяльності людини, а і їх якісні характеристики, що прямо стосуються виробництва: як матеріального, так і духовного.

Ще в 1971 році Д. Белл відзначив, що поняття «постіндустріальне суспільство» спирається на центральне теоретичне знання, довкола якого

розташовуються нова технологія, економічне зростання й нова стратифікація суспільства. Про те, що нове суспільство, яке поки що перебуває на стадії становлення, не знало на практиці аналогів та має певні труднощі в методологічному вивченні, свідчить значна кількість різноманітних назв, наприклад «постіндустріальний капіталізм» Р. Хайлброннера, «посткапіталізм» П. Дракера, «майбутнє інформаційне суспільство» Д. Белла, «суспільство послуг» Ж. Фурастьє, «споживче суспільство» Д. Рісмана, «постринкове господарство» Дж. Ривкіна, «суспільство розваг» Дюмазедьє. Усі вони намагаються розкрити сутність цього явища та показати, що майбутнє модернізує те, що є сьогодні.

Проте все більш очевидним і предметним щодо цього стає прогноз О. Тоффлера, зроблений ще в 70-ті роки ХХ ст., який фактично перевернув суспільну думку громадян розвинених країн світу про те, що це не просто трансформація старих порядків, а формування абсолютно нового соціального устрою. І в цьому новому устрої досить важливою є сфера дозвілля. Тому фактично йдеться про необхідність формування нового типу культури дозвілля, водночас не як окремого різновиду людської культури, а як наскрізного виміру, що стабілізує й організовує життя людини.

Для людей розвиненого індустріального та постіндустріального суспільства у свідомості є глибоко укоріненим уявлення про працю як специфічно цілераціональну діяльність, що об'єднує всіх «здорових» і «повноцінних» членів соціуму, для створення нового продукту. Праця політично санкціонується, економічно заохочується, юридично й етично легітимізується. Під працею розуміють передусім регламентовану професійну діяльність, пов'язану з виробництвом і споживанням. Трудовій діяльності, яка є обов'язковою для людини, протиставляється все те, що безпосередньо до неї не належить, вважається другорядним, випадковим, похідним – це насамперед дозвілля.

Проте, якщо звернутися до історії європейської культури від Античності до Нового часу, можна переконатися в тому, що далеко не завжди і, звісно, не всіма представниками тієї або іншої епохи це уявлення поділялося як само собою зрозуміле. Навпаки, в більшості історичних, філософських і літературних текстах стародавніх авторів ми виявляємо прямо протилежне ставлення до праці. «Усе людське життя, – писав Аристотель, – поділяється на заняття й дозвілля (scolh), війну та мир, а вся діяльність людини спрямована частково на необхідне й корисне, частково на прекрасне. Війна існує заради миру, заняття – заради дозвілля, необхідне та корисне – заради прекрасного» [8]. У розумінні греків господарсько-продуктивна праця – «діяльність, спрямована на необхідне й корисне» – заняття, яке не гідне вільної,

благородної людини. Греки розглядали працю як «не-дозвілля» (a-scolia), свого роду відхилення від нормального способу життя. Вільна нетрудова діяльність, за Аристотелем, не має мети й повністю вичерпує своє значення у своєму виконанні; вона непродуктивна та являє собою «мету в собі». Праця, навпаки, служить «користі й необхідності», забезпеченню матеріального благополуччя та достатку. Вільний громадянин поліса – людина благородна й не пов'язана з працею – «схильний володіти прекрасними та невідгідними речами, а не відгідними й для чого-небудь корисними, оскільки самодостатньому перше більш притаманне». Тому не випадково поняття scolh (лат. schola – вільне проведення часу, дозвілля, неробство) означало також час, присвячений ученим заняттям і бесідам (звідси – схоластика та школа). Дозвілля – не синонім неробства; воно від початку й до кінця заповнене діяльністю, що «не служить чомусь іншому, а сама по собі гарна»: політикою, філософією, літературою, наукою, освітою.

Як проведення часу вільної людини scolh у древніх греків протистоїть, з одного боку, фізичній праці (долі рабів, торговців і ремісників), а з іншого – дозвільній бездіяльній розвазі та грі.

Продуктивна праця, як узагалі будь-яка не політична, нетворча господарська діяльність, зневажалася греками, вважалася негідним принизливим заняттям для людини, що наближає її до худоби. Проте за цим заняттям визнавалася «корисність». Античне суспільство, як будь-яке інше, не могло існувати без матеріального виробництва, тому потребувало рабів (як сучасне суспільство – найнятих робітників, технічний апарат, який вони обслуговують). Проте, на думку Х. Арндт, «інститут рабства в давнину був не засобом добути дешеву робочу силу або експлуатувати людей заради прибутку, чим він став пізніше, а навмисною спробою виключити працю з умов, на яких людям дане життя». Це бажання зрозуміле, адже праця асоціювалася в греків (так само як labor у римлян, arbeit у німців і travail у французів) із нещастям, лихом, болем та мукою. Навіть Гесіод, якого вважають одним із небагатьох, хто захищав продуктивну працю, говорить про «працю болісну» – *pono alginoenta* – і називає її «першою серед людського зла».

У середні віки ставлення європейців до праці кардинально не змінюється. У необхідності день за днем працювати – у поті чола добувати хліб насущний – церква бачила наслідок і прояв незавершеної природи людини. Біблійське оцінювання праці як покарання увійшло складовою частиною в етику християнського середньовіччя. Христос, стверджувало духівництво, не працював. Збираючи довкола себе учнів, він закликав їх залишити мирські заняття й бути «ловцями людей», а не трудівниками.

«Життя споглядальне» (*vita contemplativa*), таке, що наближає людину до святості, теологи ставили вище за «життя діяльне» (*vita activa*).

Статутами монастирів праця допускалася, але лише як гігієнічний засіб аскези й дуже помірними дозами. Водночас економічна складова праці не враховувалася: працювали, «аби приборкати плоть», і зусиллям волі протиставити «спокусам ліні», а не щоб створити продукт або набути прибуток. Чисто продуктивна (у сучасному розумінні товарного виробництва) та комерційна діяльність, що має на меті збагачення, засуджувалася й зневажалася духівництвом.

«Релігія є задоволенням, яке суспільство знаходить у використанні надлишкового багатства... Духовне життя забирає в праці той час, який можна було б використати на виробництві. Суть тут єдина – у відсутності корисності, без відшкодування зусиль... Спасіння в християнстві виводить мету релігійного життя за межі виробничої діяльності».

Не користувалася пошаною праця і в середовищі феодальної знаті. Середньовічне дворянство критично ставилося до всієї діяльності, пов'язаної з матеріальним виробництвом, накопиченням та примноженням багатств. Інакше бути не могло, адже багатство служило для феодала знаряддям підтримки суспільного впливу й авторитету, а зовсім не розглядалося як мета життєдіяльного процесу або джерело інвестицій.

Отже, життєва діяльність людей, прив'язаних до продуктивної праці, мислилася в середні віки як протилежність «аристократичному неробству» (Бекон) і «героїчним лінощам» (Маркс) представників привілейованих класів. Господарсько-підприємницька діяльність, що обмежує свободу людини (і фізичну, і духовну), всіляко маргіналізувалася й зменшувалася європейськими філософами, істориками та поетами (так само Платон і Аристотель свого часу залишали поза розглядом малоцікаві для них питання організації праці ремісників, торговців, рабів).

Навіть автори перших утопій дивилися на працю аристократично зверхньо. Для Томаса Мора праця – усього лише «тілесне рабство», якому вільні громадяни Утопії вимушено віддають частину свого часу, перекалавши найменш престижні й із їхньої точки зору принизливі роботи на плечі «людей скованих» – державних рабів. Так само далекі від ідеалізації праці і Кампанелла, і Уїнстенлі (останній навіть пропонував увести в кримінальну практику особливе «покарання працею» – тимчасове або довічне звернення в рабство).

Справжній реабілітації праці сприяла Реформація. У трудовій діяльності як такій (включаючи фізичну працю, торгівлю й лихварство – заняття, що раніше вважалися непристойними) кальвіністи бачили дійсне та

єдине земне призначення людини, а професійний успіх розглядали як доказ богообраності християнина. Протестантська етика проголосила вищими добродіями працьовитість і заповзятливість, а все, що будь-яким чином відволікало від господарсько-підприємницької активності або перешкоджало їй, беззастережно засудило. Укорінення цієї ідеології ознаменувало перемогу індустріального й комерційного духу капіталізму над поетичним та теолого-метафізичним духом споглядальної рефлексії добуржуазних епох.

Давньогрецьке розрізнення праці й дозвілля зберегло свою силу, проте одержало інше трактування, прямо протилежне грецькому: тепер уже *scollh* визначається як неробочий час і санкціонується працею, а не навпаки, як у Платона та Аристотеля. Відпочинок не сам по собі хороший, але всього лише корисний і необхідний, оскільки служить відновленню й накопиченню сил для продуктивної та комерційної діяльності. «Тренування життєвих функцій не заради праці, а заради самого життя (як мислення заради мислення в діалектиці давніх), а також будь-якого роду вітальна й духовна аскеза втратили сенс. Усе це – розваги; по-справжньому серйозні лише гешефт і робота».

Капіталізм не лише реабілітував працю як спосіб існування *homo faber*'а (добробуазного раба, ремісника, торговця й землероба), а й спробував розповсюдити логіку *vita activa* на всі інші сфери людської життєдіяльності, підпорядкувати «прекрасне і невідне» (*bonum*) «корисному та необхідному» (*utile*).

Результатом промислової революції виявилася лейборизація всього західноєвропейського суспільства – поневолення людини трудовою діяльністю. І якщо в середньовічному світі праця й усе, що з нею пов'язане (техніка, економіка, виробництво), служили лише засобом досягнення мети, метою було саме життя або, як це малося на увазі церквою, порятунок душі людини, то за капіталізму економічна діяльність, професійний успіх і матеріальна вигода набули самостійного значення, тобто стали самоціллю. Буття людини також втратило самоцінність, оскільки звелось до його (*homo faber*'а) життєздатності як продуктивної одиниці.

Капіталізм по-своєму обмежив екзистенціальну свободу людини, зробивши її цілком і повністю залежною від праці й поставивши перед вибором: працювати або померти.

У сучасному суспільстві, навпаки, будь-яка трудова діяльність, урахувавши «вільні» творчі професії, розглядається насамперед як джерело заробітку й засіб для підтримки існування.

Індустріальний розвиток не лише все більше забезпечує людей товарами та послугами, а й одночасно постійно скорочує робочий час, тому зазвичай говорять про «прийдешню епоху вільного часу».

Робочий день, робочий тиждень, а також загальна тривалість робочого часу скоротилися. Але все це не вирішило проблеми вільного часу. Сьогодні людство постало перед дилемою: більше вільного часу або більше споживання? Багато людей бажають мати і те, і інше. І багато хто вирішує відмовитися від збільшення вільного часу, щоб таким чином, порушуючи всі пропорції, ще більше підвищити життєвий рівень. Мало коли в історії працювали так багато та наполегливо, як в епоху індустріалізму. У доіндустріальній Західній Європі впродовж віків, крім неділь, було близько 50 святкових днів, і тому в середньому майже на кожний тиждень припадав один святковий день, було реалізовано «п'ятиденний тиждень», водночас варто додати, що релігійний характер святкових днів дав людям настанову розумно проводити своє дозвілля.

Сьогодні переоцінювання рівня життя змінює в багатьох людей ставлення до розумного використання вільного часу. Відбувається поширення готовності до понаднормової праці та у вихідні.

Багато хто намагається перенести центр ваги свого життя в постійно зростаючий вільний час, тим самим відбувається зворотний процес – вільний час скорочується.

Проблематичним також є подальший вплив так званих «сил вільного часу», до яких насамперед належать індустрія розваг та «індустрія споживання культури». Їх представники зазначають, що вони залежать від смаку й бажань нового мецената (маси) та що вони (уже відповідно до рентабельності) повинні пристосовуватися до масових смаків. Наприклад, кіноглядач вимагає не шедеврів, а можливості втекти від повсякденної дійсності в мрію, магію білої стіни, де він може сміятися й плакати, любити та ненавидіти й водночас задовольняти свої пристрасті до видовищ. Сфера вільного часу стала новим значним ринком збуту.

Безумовно, значення вільного часу в усі часи було досить важливим. Це яскраво проявляється, якщо звернути увагу на взаємозв'язок вільного часу зі зв'язками та відносинами людини: у її внутрішньому світі, в навколишньому середовищі, світі навколо неї та світі над нею.

По-перше, дозвілля повинне дарувати людині час, щоб вона ставала внутрішньо багатшою. Для цього людині зазвичай потрібні тиша та зосередження. Але, на жаль, багато людей, особливо сьогодні, не можуть залишатися наодинці із собою, вони поринають в оглушливий шум та ярмарок розваг. По-друге, людина повинна використовувати свій вільний час для пізнання довкілля. Ставлення багатьох людей до природи стало байдужим та поверховим. Незважаючи на всі успіхи природничих наук, таємниці природи залишаються закритими. Час дозвілля дає людині змогу споглядати й творчо

пізнавати природний світ. Проте сьогодні спілкування з природою фактично є лише продовженням стилю праці машинного виробництва у вільний час. Відпочинок на природі є здебільшого технізованим, та й цілі такого відпочинку далекі від споглядання навколишньої краси.

По-третє, під час дозвілля людина повинна присвятити себе близьким, насамперед своїй родині. Вільний час варто проводити, наскільки це можливо, у колі сім'ї, тим більше сьогодні, коли місце роботи та дім здебільшого розділені. Батьки повинні виконувати не лише службові, а й батьківські обов'язки. Уже з цієї причини сучасній людині потрібно більше вільного часу, ніж, скажімо, селянинові XVIII століття, в якого дім та праця ще збігалися, і він міг виховувати своїх дітей у сумісній праці. Але, як ми вже зазначали, в гонитві за збільшенням споживання, підвищенням добробуту й достатку відбувається процес скорочення вільного часу заради додаткової, понаднормової праці.

По-четверте, важливе значення має те, що в загальному ритмі праці повинен бути встановлений певний єдиний вільний від роботи для всіх день. Наприклад, як було завжди, як визначено у Ветхому й Новому Завітах, ритм неділі визначався певним днем Господнім. Отже, повсякденна робота, сімейне життя та життя в суспільстві одержували впорядкування. Загальна вільна неділя незамінна для сімейного життя, підтримки відносин із родичами й друзями, а також для участі в культурному житті. Сучасний глобалізований світ багато чого перевернув, так би мовити, з ніг на голову.

У розвинених індустріальних суспільствах більше ніж 80 % працівників виконують свої професійні обов'язки будучи залежними – як ті, які отримують зарплатню. І хоча система найманої праці не захоплює людину цілком (її свободу совісті, політичну свободу, вільне використання доходів), така праця не добровільна, а вимушена. А тому ритм праці підкоряється технологізованому процесу й загалом сучасному індустріальному, інформаційному розвитку суспільства з його проявами «культури споживання».

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що розуміння дозвілля в процесі розвитку людства постійно змінюється. Зокрема, в епоху Античності та Середньовіччя дозвілля розуміли як форму інтелектуальних розваг і філософського спілкування з Божеством. Саме у вільний час реалізувалася вища мета людини – взаємодія розуму з Божеством, а це так само передбачає високий статус вільного часу, культивування специфічної поведінки в його сфері та підлегле становище всіх інших сфер життєдіяльності людини й держави загалом.

У сучасному світі поряд із перевагами, що полегшують долю людини, технічним оснащенням, яке звільняє час і збільшує саме вільний час, відбувається репресивний наступ на культуру дозвілля. Тобто чим більше людині пропонується, тим більше людині хочеться отримати. Крім того, стираються й зникають деякі духовні цінності. І людина свій вільний час усе більше використовує як можливість отримати додатковий прибуток.

В умовах майже повної зайнятості працездатного населення, а також дефіциту обсягів та якості товарів і послуг для населення, сім'я не має необхідних ресурсів часу для задоволення організації побуту й відпочинку, дозвіллевих занять. І, як наслідок, або домашнє господарство опиняється в запущеному стані, або не залишається часу на спілкування з дітьми, самоосвіту, культурні форми дозвілля.

Наслідком такого становища стає зниження віддачі у сфері праці, погіршення самопочуття дорослих і дітей, ускладнення міжособистісних стосунків у родині.

Отже, вільний час – це досить важлива частина життя людини. Водночас у науці немає загальновизначеної концепції розуміння ключових питань дослідження вільного часу. Основна перешкода, з якою доводиться стикатися, – позначення змістових і функціональних меж поняття в самій концепції суспільного часу.

У сучасній літературі є різноманітні підходи до цієї проблеми, що умовно можна поділити на три групи.

Представники першої групи – насамперед економісти, які згідно з розробленою ними концепцією розглядають вільний час як частину позаробочого часу, більше пов'язану з відтворенням робочої сили, фізичний відпочинок.

Друга група дослідників так само розглядає вільний час як частину позаробочого часу, але спрямованого не стільки на вдосконалення людини як працівника, скільки на її всебічний розвиток.

Прихильники третього концептуального підходу розглядають вільний час за межами праці на виробництві й фактично зводять його до позаробочого часу, призначеного для відпочинку працівників і власного розвитку.

Наприклад, сучасні дослідники В. Й. Бочелюк та В. В. Бочелюк підкреслюють, що «вільний час – безумовна цінність для кожної людини, оскільки цей час відведений для її розвитку». Воля є необхідною умовою індивідуалізації, відокремлення індивіда, знаходження ним його власного «Я». Воля завжди є волею від чогось для чогось.

Уже на підставі наведених трактувань можна говорити про значущість вільного часу в життєдіяльності окремих людей і суспільства загалом. А тому

можна зазначити, що вільний час, на наш погляд, – самоцінний ресурс для відновлення сил і розвитку особи. А дозвілля є структурним елементом вільного часу й посідає особливе місце в його структурі, тому що простір дозвілля найбільш вільний для суб'єктного прояву особистісних характеристик. Отже, тут зосереджується більша частина можливостей реалізації потенціалу саморозвитку людини, що проявляється як у власному смислового структуруванні цієї частини вільного часу, так і в ступені діяльнісного засвоєння різних секторів дозвілля. Тому варто зазначити, що дозвілля детерміновано соціальними умовами, які характеризують його як сегмент індивідуально-варіативної діяльності. Відмітимо, що з цієї методологічної позиції не зовсім точно обмежувати дозвілля лише як час аматорської діяльності, перегляду телепередач, читання книг, відвідування театрів.

Незважаючи на те, що більшість дослідників розглядають дозвілля як частину вільного часу, ми вважаємо необхідним розмежувати ці поняття.

Вільний час – це все-таки час, темпоральна характеристика; часовий відрізок, інколи взагалі нічим не зайнятий: ні цілеспрямованою, ні практично-перетворювальною діяльністю суб'єкта.

Дозвілля, на наш погляд, – це вільний час, заповнений чим-небудь завдяки активності суб'єкта, тобто це характеристика не лише темпоральна, а й діяльнісна.

Отже, можна стверджувати, що дозвілля – це частина вільного часу, використовувана для дружнього спілкування, споживання цінностей духовної культури, прогулянок, розваг та інших форм нерегламентованої діяльності, яка забезпечує відпочинок і подальший розвиток особистості. Крім того, дозвілля виражає не лише певні потреби та інтереси людини, а й так чи інакше сприяє соціалізації особистості. Відомо, що сутність соціалізації міститься в адаптації та інтеграції людини в суспільство, соціальну групу. Процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціальних зразків, норм і цінностей, залучення до культури, комунікації, набуття життєво важливих вмінь та навичок. Дозвілля є також часом духовного розвитку особистості, зміцнення морального й фізичного здоров'я, розвитку творчих здібностей людини.

Отже, дозвілля пов'язане з активною людською діяльністю. Водночас ця діяльність повинна забезпечувати задоволення потреб людини в культурному відпочинку, розвагах, ігровій діяльності, саморозвитку, самоосвіті й самовихованні.

Дозвіллеву діяльність розглядають дwoяко. Насамперед як діяльність установ культури з організації дозвілля населення. Це вид професійної

діяльності, що має власні цілі, засоби, об'єкти, результати. Ця точка зору дуже поширена у сфері соціально-культурної діяльності. Більшість сучасних наукових шкіл по праву вважають дозвіллеву діяльність частиною соціально-культурної діяльності. Соціально-культурна діяльність так само розглядається як діяльність соціальних суб'єктів зі створення, збереження, поширення, опанування (використання) культурних цінностей. Досить часто термін «дозвіллева діяльність» розглядають у літературі як синонім до «культурно-дозвіллевої діяльності». Але цей термін вужчий порівняно із соціально-культурною діяльністю, оскільки має на увазі дії фахівців сфери культури в процесі виховання культури дозвілля, розвитку сфери дозвілля щодо різних видів мистецтв, і відсікає такі форми дозвілля, що мають стосовно культури й мистецтва відносний характер.

Друге значення дозвіллевої діяльності – діяльність суб'єкта з організації власного дозвілля з дещо іншим набором цілей, засобів, об'єктів і результатів, на яке ми спираємося в дослідженні. Але в будь-якому разі дозвіллева діяльність – це діяльність, спосіб існування й розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності, цілеспрямоване віддзеркалення та перетворення навколишнього світу.

Саме діяльність, що реалізує об'єктивні суспільні стосунки, робить індивіда особистістю з індивідуальною свідомістю та є основною формою його існування й розвитку.

3. Поняття, сутність і зміст робочого, позаробочого, вільного часу й дозвілля

У сучасному світі в суспільстві істотно збільшується обсяг вільного часу, що значно впливає на участь населення в дозвіллевій діяльності.

Водночас дозвілля залежить від загального бюджету часу людини та його поділу на робочий і позаробочий, витрат на сон, споживання їжі, сімейно-побутових питань, транспорту (тобто необхідних життєвих витрат), рівня соціального, культурного, медичного обслуговування населення. Збільшення обсягу дозвілля можливе за умов скорочення часу для роботи; удосконалення діяльності соціальних, транспортних, оздоровчих, комунальних та інших служб тощо.

Тенденція до збільшення вільного часу відкриває перед спеціалістами у сфері дозвілля нові перспективи, ставить нові завдання, висуває інші вимоги до його якісного й змістового наповнення, функціонування дозвіллевої інфраструктури, застосування видів і форм дозвіллевої активності, систематичного дослідження попиту та мотивації відвідувачів дозвіллевих установ.

На всіх етапах свого становлення й розвитку дозвіллева сфера тісно пов'язується з професійно-трудовою діяльністю людини. Така залежність досліджується в працях К. Валтона, Д. Валвіна, Ж. Дюмазедьє, Е. Дюркгейма, М. Каплана, П. Томпсона, у яких розглянуто вплив трудової діяльності на зміст і форми організації дозвілля, вплив дозвілля на формування відповідних потреб людини та її ставлення до промисловості; функціональна взаємозалежність праці й вільного часу.

У зарубіжному суспільстві формуються три погляди на зв'язок дозвілля та праці людини. Згідно з першим (компенсаційним), засновником якого вважається Ж. Фрідман, дозвілля спрямоване на задоволення тих потреб та інтересів, що людина не в змозі задовольнити в робочий час.

Основною функцією дозвілля вчений визнає компенсаційну, а вільний час розглядає як головний чинник розвитку особистості, компенсацію трудової діяльності. Вирішальний вплив праці на дозвілля підкреслює Р. Багер, який стверджує: «Праця здійснює вплив на ставлення людини до дозвілля... Поза сумнівом, поведінка людей у вільний час є наслідком їх поведінки в робочий час». Прибічник цієї концепції, фінський учений Ж. Літунен вважає, що в процесі професійно-трудової діяльності людина «соціально стомлюється» і втрачає здатність до творчого розвитку. Тому дозвілля є засобом внутрішнього самовдосконалення, зняття соціальної напруги, усунення соціальних конфліктів та становить основу для розвитку особистості.

Згідно з іншим поглядом дозвілля не пов'язане з працею людини. На думку прибічників цієї концепції (Акерман, Московічі та ін.), форми та засоби проведення людиною свого дозвілля визначаються соціальними, культурними й економічними чинниками. Професійно-трудова діяльність відіграє другорядну роль. Тому зростання кількості вільного часу не завжди позитивно сприймається людиною, яка не вміє правильно організувати своє дозвілля. Надлишок вільного часу негативно позначається не лише на її настрої, а й на поведінці.

Прихильники третьої позиції взагалі заперечують будь-який зв'язок між дозвіллям і професійною діяльністю людини. Думку про те, що в майбутньому в країнах із високим рівнем життя праця перестане впливати на зміст дозвілля й вільного часу людини ще в 1925 році вперше висловив американський соціолог Р. Лінд.

Тобто всі вчені та практики розглядають працю як суспільний обов'язок навіть тоді, коли вона приносить людині насолоду. Натомість, дозвілля не містить примусових елементів, воно характеризується свободою й добровільністю вибору.

Отже, аксіологія зарубіжного дозвілля виявляється в рекреації, звільненні від психічних і фізичних навантажень, відновленні сил, задоволенні комунікативних потреб шляхом залучення людини до розважально-ігрових, видовищних, просвітніх, оздоровчих, художньо-творчих форм дозвіллевої діяльності.

Дозвілля в зарубіжних країнах сприймається переважно як стиль життя й важливий життєвий інтерес. «В інформаційну епоху зі зростанням обмежених можливостей у сфері зайнятості більшість чоловіків і жінок все частіше вважає, що єдиними видами центральних життєвих інтересів, відкритих для них, є аматорська діяльність та діяльність кар'єрного волонтера. Крім того, все більша кількість працівників постають перед вибором, якого в індустріальних країнах ніколи раніше не знали: чи перетворювати, скажімо, 25 годин щотижневої роботи на центральний життєвий інтерес чи вдатися до серйозної дозвіллевої діяльності, оскільки робота надто ілюзорна, щоб вкладати в неї позитивні емоції, фізичну й інтелектуальну енергію». Тому дозвілля варто вивчати як комплексне явище, не обмежуючи його вузькоаспектним баченням, проте водночас важливо враховувати, що таке вивчення ґрунтується на різних концепціях і системах ідентифікацій та зумовлене тими завданнями, які ставить перед наукою суспільство.

Безперечно, існує загроза, що дозвілля в сучасному нестійкому світі може перетворитися на сферу накопичення глобальних ризиків. Саме тому до організації вільного часу людина повинна підходити настільки відповідально й виважено, як до організації своєї праці. Але для цього необхідно орієнтуватися в кількості та якості наявного часу.

Фонд і структуру позаробочого й вільного часу обумовлюють загальні (неспецифічні) та специфічні чинники. До загальних належать такі чинники, як склад населення з урахуванням статі й віку, розмір сім'ї, рівень доходів на одного члена сім'ї, розміри житлової площі, обсяг і якість комунальних послуг, що надаються населенню, освіта та ін. Наприклад, порівняно високий відсоток молодих фахівців і малосімейних громадян підвищують фонд вільного часу, а вищий рівень доходів населення збільшує вільний час та частку його витрат на культурне дозвілля й розваги. Безумовно, для реалізації цієї тенденції необхідна відповідна матеріальна база.

Інша група чинників – специфічні, що вирішально впливають на фонд, макро- й мікроструктуру позаробочого та вільного часу. Цей вплив випробовують навіть бюджети часу соціально й демографічно однорідних груп населення. До таких чинників насамперед належать природно-кліматичні умови, проживання в місті або сільській місцевості, деякі національні особливості устрою життя населення.

Зокрема, індивідуальний фонд часу складається із затрачених годин на виконання трудового завдання й позаробочого часу. Для зручності та ефективності подальшого аналізу робочий час можна поділити на фактичний час роботи; регламентовані (планові, «нормальні») перерви в роботі; нерегламентовані (випадкові) перерви в роботі.

Позаробочий час умовно може бути поділений на чотири *підвиди*:

1) пов'язаний із роботою – дорога до місця роботи; підготовка до роботи (враховуючи підготовку інструментів, устаткування, місця роботи тощо); дороблення або перероблення раніше завершеної роботи;

2) домашня праця – прибирання квартири; покупки; ремонт (плановий або неплановий); турбота, догляд за безпорадними членами сім'ї (дітьми, людьми похилого віку, хворими), охоплюючи, наприклад, приготування їжі; інші разові види робіт, наприклад праця на присадибній ділянці тощо;

3) самообслуговування – догляд за собою (особиста гігієна, оформлення зовнішності); харчування; пасивний відпочинок (зокрема, сон);

4) вільний час – спілкування з родичами й друзями, усі види активного відпочинку, а також різні непрофесійні заняття «для душі».

Також варто зазначити, що в деяких випадках буває досить складно виділити час праці й час відпочинку «в чистому вигляді». Складність полягає в тому, що різні види діяльності мають для людей різну суб'єктивну цінність. Те, що для однієї людини є важкою працею, для іншої може виявитися справжнім якісним відпочинком.

Отже, в контексті загальної характеристики дозвілля класифікується як складова часового простору, що передбачає розподіл часу людини на робочий і неробочий; як окремих вид життєдіяльності, який передбачає сприйняття дозвілля як діяльності (творчої, конструктивної або безцільної й асоціальної); як психологічний стан людини, що розглядається як емоційне сприйняття людиною дозвіллевих занять; як концепція цілісного способу життя, яка полягає в тому, що всі сфери людського життя мають дозвіллевий потенціал.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Дайте визначення таких понять: «бюджет часу», «робочий час», «вільний час», «дозвілля».
2. Розкрийте сутність і зміст робочого, позаробочого, вільного часу й дозвілля.
3. Розкрийте взаємозв'язок та співвідношення робочого й вільного часу в сучасних умовах.
4. У чому полягають особливості застосування фактору часу під час вивчення соціальних явищ і процесів.

5. Назвіть та поясніть соціальні функції часу.
6. Розкрийте особливості вільного часу особистості.
7. Наведіть приклади значення часового фактору під час дослідження соціальних проблем.

Завдання для самостійної роботи

1. Схематично відобразіть роль і місце вільного часу й дозвілля в загальній структурі часу.
2. Визначте індикатори ефективного та неефективного використання вільного часу й реалізації дозвіллевої діяльності.
3. Визначте основні фактори, що впливають на характер і проблеми у сфері вільного часу та дозвілля.

Теми рефератів

1. Взаємозв'язок і взаємовплив робочого й вільного часу.
2. Взаємозв'язок основних соціальних інститутів суспільства зі сферою вільного часу та дозвілля.
3. Соціальна сутність і соціальне значення змісту вільного часу й дозвілля для гармонійного розвитку особистості.
4. Проблеми девіації у сфері вільного часу та дозвілля.
5. Особливості соціалізації у сфері вільного часу й дозвілля.
6. Реалізація соціальних функцій дозвілля (на конкретних прикладах).

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу і дозвілля : навч. посіб. / Н. Б. Бабенко. – Київ : ДАКККиМ, 2006. – 196 с.
2. Соціологія культури : навч. посібник. / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : Каравела; Львів : Новий Світ – 2000. – 334 с.
3. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля / Н. М. Цимбалюк. – Київ, 2001. – 180 с.
4. Скляр С. Ю. Соціологічний підхід до вивчення дозвілля як соціального феномену / С. Ю. Скляр // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – 2010. – Т. 146, вип. 133. – С. 46–49. – (Серія : Соціологія).

Додаткова література

5. Бабенко Н. Б. Соціально-культурний потенціал сімейного дозвілля / Н. Б. Бабенко // Український соціум . – 2005. – № 5/6. – С. 102–111.
6. Борінштейн Є. Р. Соціокультурні умови, пріоритети та фактори реалізації і трансформації дозвіллевих потреб / Є. Р. Борінштейн // Наукове пізнання. – 2003. – № 2 (11). – С. 81–85.
7. Цимбалюк Н. М. Інституціональні зміни в культурно-дозвіллевій діяльності / Н. М. Цимбалюк // Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень : монографія. – Київ : Видавничий центр ДАКККМ, 2004. – С. 14–25.
8. Цимбалюк Н. М. Функціональна спрямованість культурно-дозвіллевої діяльності / Н. М. Цимбалюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Київ, 2004. – Вип. 21. – С. 80–83.
9. Соціологія культури / під ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – Львів, 2004. – С. 206–239.
10. Bauer R. The sociology of leisure time / R. Bauer // Transactions of the Fourth World Congress of sociology. – London, 1959. – Vol. 2.
11. Chick –G. Science, materialism and the quest for an anthropology of leisure: a rejoinder / G. Chick // Leisure sciences. – London, 1998. – Vol. 20, № 3.
12. Leisure science and leisure studies: Different concept, same crisis? / F. Coalter // Leisure sciences. – London, 1997. – Vol. 19, № 4.
13. Kaplan M. Leisure: theory and policy / M. Kaplan. – New-York, 1975.
14. Opportunities for cross-cultural comparative research on leisure // Leisure sciences. – London, 2000. – Vol. 22, № 2.
15. Shivers J. S. Leisure and recreation concepts: a critical analysis / J. S. Shivers. – Boston, 1981.
16. Stebbins R. A. The Liberal Art Hobbies: A Neglected Subtype of Serious Leisure / R. A. Stebbins // Loisir et Society and Leisure. – 1994. – № 16.
17. Torkildsen G. Leisure and Recreation Management / G. Torkildsen. – New York, 1983.

Тема 4. Соціоструктурні особливості дозвілля

1. Поняття соціальних інститутів, їх види та функції.
2. Дозвілля як соціальний інститут
3. Об'єкти та суб'єкти соціальних відносин у сфері дозвілля
4. Соціальні послуги в культурно-дозвіллевій діяльності.

Основні поняття: соціальний інститут, дозвілля як соціальний інститут, соціальні відносини, соціальні послуги, культурно-дозвіллева сфера, культурно-дозвіллева діяльність.

1. Поняття соціальних інститутів, їх види та функції

Задоволення найважливіших індивідуальних і суспільних потреб забезпечуються взаємодією, що відіграє особливу роль у соціальних зв'язках, діях. У повсякденному житті багато явищ (безпека людини або її освіти, здоров'я або господарська діяльність, науковий пошук або відпочинок, дозвілля) становлять реальний щоденний сенс життя, що набуває інституалізованого характеру, тобто гарантованого від випадковості, спорадичності, стійкості, самовідновлення. Саме в житті хаосу, нестабільності, неорганізованості, випадковості, протистоять інституалізовані соціальні явища, зв'язки, дії.

Основним у розвитку суспільства є формування чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких соціальних взаємодій, соціальних зв'язків. Система соціальних інститутів визначає суспільний устрій суспільства й відповідно економічний, політичний устрій суспільства, тип культури освіти та ін. Багато в чому розвиток суспільства йде через формування й діяльність соціальних інститутів.

Чим ширше інституалізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Зрілість суспільства визначається саме багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвиненістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей людей.

У суспільстві на розвиток соціальних процесів істотно впливають сформовані соціальні утворення – соціальні інститути. Інституціональні форми – соціальні утворення – забезпечують у суспільстві розвиток та переміщення соціальних спільностей, соціальних груп, надають стійкості й певності соціальним зв'язкам.

Кожний соціальний інститут виникає лише тоді, коли виникає соціальна потреба, й функціонує доти, поки існує потреба. Відпадає потреба, і соціальний інститут стає непотрібним, навіть гальмом суспільного життя.

Отже, інститут як сукупність взаємозв'язків і систем поведінки людей визначається їх потребами й діє в їх інтересах. Хоча сам соціальний інститут формує соціальні взаємозв'язки та норми поведінки, стосунки між людьми здійснюються не в межах соціального інституту, але інституальні зв'язки й стосунки іноді використовуються практично. Це викликає необхідність формування соціальних спільностей людей тощо.

Кожний соціальний інститут охоплює різноманітні соціальні спільності й визначає їх поведінку в суспільстві. Отже, соціальний інститут – це своєрідна форма людської діяльності, що базується на чітко розробленій системі правил і норм відповідно до соціального статусу й ролі, а також на розвиненому соціальному контролі за їх здійсненням. Соціальні інститути підтримують соціальні структури та порядок, стабільність у суспільстві.

Надаючи стійкості й певності діяльності соціальних спільностей соціальні інститути інтегрують їх, надають їх взаємодії цілісного характеру.

Соціальний інститут – це різновид особливих соціальних зв'язків, тобто зв'язків, що забезпечують цілісність.

Соціальні інститути – велике соціальне досягнення людини, що не лише забезпечує досягнення головних переваг соціального (передбачливості, надійності, регулярності та ін.), а й дає підстави сподіватися, що та або інша потреба так або інакше задовольняється і мета досягається на якісному рівні. Якщо людина тисячами невидимих ниток пов'язана з людьми, суспільством, то в системі соціальних зв'язків соціальні інститути найміцніші, могутні канати, що визначають життєздатність системи соціальних зв'язків, системи соціальних дій. Саме вирішальним фактором, що визначає рівень життєдіяльності індивіда, соціальної спільності, є стверджуючий, відлагоджений і регулярний, тобто інституціональний аспект соціального життя.

Соціальні інститути, що формуються в процесі складання соціальної структури суспільства, є важливим компонентом соціальних зв'язків і соціальних дій, цементуючим фактором соціальної структури суспільства. На різних ступенях соціальних процесів у суспільстві відбувається конкретне становлення і розвиток інституційних форм. Соціальна структура – це не тільки сукупність, система соціальних спільностей, верств і прошарків, а й інші інституційні організаційні форми, що забезпечують розвиток соціальних спільностей, їх переміщення, надають стійкість і певність соціальним зв'язкам і соціальним діям. Регулярний, стійкий характер, цілеспрямованість дій і взаємодій надають саме системи соціальних статусів і соціальних ролей, забезпечують повну організованість у суспільстві.

Важливим компонентом соціального інституту є соціальні норми і нормативність дій і взаємозв'язків різних ланок соціальної структури суспільства. Широко розповсюджене визначення соціального інституту як організованої системи зв'язків і соціальних норм, що об'єднують значущі суспільні цінності і процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. Тут-то суспільні цінності – ідеї і мета, що їх ставлять люди для задоволення своїх потреб, обираючи різні процедури для їх реалізації, тобто вибираючи стандартизовані зразки поведінки в спільносних процесах, а система соціальних зв'язків – сплетіння ролей і соціальних статусів, з допомогою яких поведінка людей-реалізується і утримується в певних суспільних нормах і межах. Візьмемо дію в соціальній структурі суспільства соціального інституту сім'ї: по-перше, це сукупність суспільних цінностей (любов, ставлення до дітей, сімейні правила та обставини); по-друге, переплетіння різних соціальних статусів і ролей (статуси й ролі чоловіка й дружини, дитини, підлітка, тещі, свекрухи, братів, сестер та ін.), за допомогою яких здійснюється сімейне життя.

Соціальний інститут – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему ролей і статусів, що утворюють соціальну систему.

Інституалізація – процес визначення й закріплення соціальних правил і норм, ролей і статусів, приведення їх до системи, здатної діяти в інтересах задоволення певних суспільних і соціальних потреб, забезпечення передбачуваних, схвалюваних певним соціальним середовищем, поведінкою людей. У будь-якому інституалізованому середовищі особа здійснює певну соціальну роль. Соціальні інститути діють у системі соціальних структур суспільства від імені суспільства і в інтересах людей із метою задоволення їх потреб. Процес інституалізації передбачає ряд моментів.

1. *Однією з необхідних умов появи соціальних інститутів слугує відповідна соціальна потреба.* Інститути покликані організувати спільну діяльність людей для задоволення тих чи інших соціальних потреб. Виникнення визначених суспільних потреб, а також умови для їхнього задоволення є першими необхідними моментами інституалізації.

2. *Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних індивідів, соціальних груп і інших спільнот.* Але він, як і інші соціальні системи, не може обмежуватися зведенням цих осіб і їх взаємодій.

Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, мають свою власну системну якість, тобто, соціальний інститут являє собою самостійне

суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. Із цього погляду соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їх елементів і визначеною мінливістю функцій. Що ж це за системи, які їх основні елементи? Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності й поведіння людей та інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує та направляє в русло їхні визначені прагнення, установлює способи задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги та стабільності в межах тієї чи іншої соціальної спільності й суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів, ще не забезпечує функціонування соціального інституту. Для того, щоб він працював, необхідно, щоб вони стали надбанням внутрішнього світу особистості, були засвоєні ними в процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Засвоєння індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на їх основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій і сподівань, є другим важливим елементом інституалізації.

3. *Третім важливим елементом інституалізації є організаційне оформлення соціального інституту.* Зовні соціальний інститут являє собою сукупність осіб, установ, які мають визначені матеріальні засоби й виконують визначену соціальну функцію. Отже, кожен соціальний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для даного інституту.

На основі всього вищевикладеного, можна дати визначення соціального інституту. *Соціальні інститути* – це організовані об'єднання людей, які виконують визначені соціально значущі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконуваного членами своїх соціальних ролей, заданих соціальними цінностями, нормами та зразками поведінки.

Соціальна практика показує, що для людського суспільства життєво необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для членів визначеного чи суспільства визначеної соціальної групи. Це насамперед належить до тих соціальних відносин, вступаючи в які, члени соціальної групи забезпечують задоволення найбільш важливих потреб, необхідних для успішного функціонування групи як цілісної соціальної одиниці. Так, потреба у відтворенні матеріальних благ змушує людей закріплювати й підтримувати виробничі відносини; потреба соціалізувати прийдешнє покоління й виховувати молодь на зразках культури групи, змушує закріплювати й підтримувати сімейні відносини, відносини навчання молодих

людей. Системи соціальних ролей, статусів і санкцій створюються у виді соціальних інститутів, що є найбільш складними й важливими для суспільства видами соціальних зв'язків.

Соціальні інститути відрізняються за типом потреб та інтересів, вирішуваних ними проблем. У соціології **виділяють п'ять основних: економічний, політичний, освітній, релігійний, культурний тощо.**

Зокрема інститути культури й соціалізації – найстійкіші, чітко регламентовані форми взаємодії щодо зміцнення, створення й поширення культури, соціалізації особи, оволодіння ними культурних цінностей суспільства (сім'я, освіта, наука, художні творчі об'єднання та ін). У сучасних розвинутих суспільствах домінуючими є інститути науки й масової вищої освіти, що забезпечують інтернаціоналізацію цінностей, компетентність, ерудицію, незалежність особистої відповідальності й раціональності, ефективності дії та ін. У високорозвинутих суспільствах соціальними інститутами стають і багато видів діяльності у сфері науки, медицини та ін.

Соціальні інститути здійснюють у суспільстві **важливі функції:** інтеграцію та об'єднання суспільства, диференціації, поселення за певними соціальними статусами й ролями, вироблення чітких норм, правил, принципів життєдіяльності суспільних спільностей; регулювання відносин у соціальних спільностях, залучення людей до суспільної діяльності, здійснюють соціальний контроль.

Соціальні інститути тісно взаємодіють із суспільством. Основою взаємодії, є реалізація головної функції інститутів – задоволення конкретних соціальних потреб, інтересів та ін.

Головною *функцією соціокультурних інститутів* є освоєння й подальше відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у визначену субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки та, нарешті, захист визначених цінностей і норм. Водночас *кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію*, їх сукупність формує загальні функції. Основоположними й найбільш значущими серед них є:

– *регулятивна функція* – полягає в регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій та усунення небажаної поведінки);

– *функція відтворення, безперервності суспільних відносин* – завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною звичаїв народу;

– *інтегративна функція* – полягає в згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;
– *комунікативна функція* – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

2. Дозвілля як соціальний інститут

Основні інститути сфери дозвілля

1. Клубні заклади

Найпоширенішим типом установ культури залишився клуб, який являє собою поліфункціональний комбінат, здатний створити людині різноманітні умови для розвитку та відпочинку, чинити на нього комплексний інтелектуальний та емоційний вплив.

Клуби міцно увійшли в побут людей, особливо на селі, і стали необхідною частиною суспільного життя. Вони є найважливішими центрами спілкування людей.

Клубні установи – узагальнене поняття. До них належать і маленькі клуби, і великі будинки чи палаци культури. Між клубом, будинком і палацом культури немає принципової різниці. Їх відмінність – у можливостях, які вони мають, а також в обсязі та масштабі роботи.

Незважаючи на те, що на селі йде процес деколективізації, приватизації, роздержавлення, тут збереглися здебільшого клубні установи. Це районний будинок культури, сільський будинок культури, сільський клуб.

Районний будинок культури, розташований у районному адміністративному центрі, поряд із проведенням широкої культурно-дозвільної діяльності серед населення веде велику роботу з надання методичної допомоги всім установам культури, розташованим на території району.

Районний будинок культури має свій самостійний бюджет, поточний і розрахунковий рахунки в банку. Він має два джерела фінансування: з місцевого бюджету та із зароблених фінансових коштів через спецрахунок.

Існують ще клуби навчальних закладів, будинки офіцерів, клуби військових частин, будинки акторів, письменників, архітекторів, учителів, медичних працівників тощо.

На підприємствах промисловості, будівництва, транспорту, у радгоспах, установах, навчальних закладах поки що діють переважно профспілкові клуби, будинки й палаци культури. За своєю підпорядкованості вони поділяються на три групи: клуби, будинки й палаци культури, що

обслуговують працівників одного підприємства, установи або навчального закладу.

Єдність цілей і завдань, що стоять перед клубними установами незалежно від їх належності, робить їх універсальними установами в організації дозвілля народу, значно відрізняє їх від інших типів закладів культури.

2. Парки культури й відпочинку

Парки культури й відпочинку створювали та створюють для оптимального використання природних умов в інтересах зміцнення здоров'я, культурного розвитку трудящих та організації їхнього дозвілля на відкритому повітрі.

Перші парки були задумані як універсальні комбінати культури й відпочинку трудящих, і поєднували культурно-просвітній і фізкультурно-оздоровчий види діяльності.

У самій назві «парки культури та відпочинку» відображена основна ідея цієї установи. Частина назви «парк» означає, що мова йде насамперед про природний об'єкт. Слово «культура» вказує на освітній, пізнавальний характер діяльності парку й, нарешті, слово «відпочинок» указує на те, що в парку передбачено можливості розваг на атракціонах для емоційної розрядки та зняття втоми.

У діяльності парків культури й відпочинку з'явилося багато нового як за змістом, так і за формою.

На сучасному етапі в діяльності парків культури й відпочинку особливо зростає значення екологічної функції, його ролі у формуванні екологічної свідомості населення. Це явище пов'язане з тенденцією відомого відриву городян від природи, ослаблення контактів сучасних мешканців міст зі світом природи.

Інша особливість діяльності сучасних парків культури й відпочинку полягає в тому, що відбуваються зміни в змісті відпочинку відвідувачів, тому зростає значення рекреаційної функції. Рекреаційна функція пов'язана сьогодні із самоцінністю відпочинку в природному оточенні, із тим, що в умовах природи людині легше змінити звичне середовище оточення, темпи й ритми поведінки, норми його діяльності у сфері виробництва, побуту, освіти.

Їх діяльність ґрунтується на платних основах, що дає можливість для самостійного господарського розвитку.

3. Кінотеатри

Найбільш популярним типом закладів культури є кінотеатр. Це заклад, призначений для здійснення показу кінофільмів населенню. Кінотеатри бувають стаціонарні та пересувні. Основне приміщення – зал для глядачів,

оснащений кінопроекційною апаратурою, екраном, гучномовцем. Сукупність технічних засобів, що використовують у кінотеатрі, відрізняє їх один від одного. Кінотеатри розрізняють за величиною екрану: широкоекранний і звичайний формат.

Кінотеатри проводять широку культурно-дозвільну діяльність: перед початком кінофільму організують зустрічі з депутатами, концерти професійних і самодіяльних колективів, лекції, бесіди тощо.

Останнім часом на базі кінотеатрів стали організовувати кіновідеоцентр, кіносалони. У вартість квитка у відеоцентрі входить набір безалкогольних напоїв, морозиво та солодоші.

4. Центри дозвілля

Термін «центр дозвілля» розуміють неоднозначно. Офіційні документи не дають досить повного уявлення про центр дозвілля. Центр дозвілля на сучасному етапі є якісно новим рівнем у розвитку соціально-культурної діяльності населення, залишаючись близьким до такого типу установ, як клуб.

Основним завданням центрів дозвілля є створення оптимальних умов для масового, групового, сімейного та індивідуального розвитку творчих здібностей, спілкування, відпочинку, розваг, відновлення духовних і фізичних сил на основі вивчення культурних запитів та інтересів різних категорій населення.

Перед центрами дозвілля ставиться завдання якомога більш широкого надання населенню платних культурно-оздоровчих послуг, що користуються найбільшим попитом. Передбачено, що ці типи закладів культури зможуть зосередити в одній будівлі повний комплекс послуг, зокрема організацію масового активного відпочинку, розваг, сприяють відновленню фізичних і духовних сил людини.

Студентам потрібно не лише теоретично засвоїти призначення, специфіку роботи центрів дозвілля, а й набути необхідного практичного досвіду для роботи в цьому новому утворенні.

Теоретична освіта та практична діяльність щодо створення центрів дозвілля є відображенням сучасної концепції дозвілля, принципи організації якого у все більшій мірі орієнтуються на задоволення різноманітних потреб різних верств населення на платній основі. На відміну від інших установ культури, які виконують більш вузькі завдання з організації дозвілля, центри призначені для багатопрофільного обслуговування населення.

Перед центрами дозвілля ставлять завдання якомога ширше надавати населенню високоякісні платні послуги, зокрема культурно-оздоровчого плану, що користуються найбільшим попитом і популярністю в найрізноманітніших верств населення.

Згідно з тимчасовим положенням центри дозвілля виконують такі функції: розваги, стимулювання творчої активності, дозвілльового спілкування, навчання дозвілльовим навичкам, фізкультурно-оздоровчу, інформаційно-методичну та інші.

Щоб виконати ці функції, центр дозвілля повинен бути розташовуваним у будівлі або комплексі будівель і споруд, оснащених необхідним обладнанням.

В основу організації центрів дозвілля покладено три принципи: колективного самоврядування, повної самокупності та індивідуального членства. Населення бере участь у створенні центру дозвілля, а також у його роботі на основі широкої самостійності та індивідуального членства.

Центр дозвілля діє на основі статуту, затвердженого вищим органом, а управління здійснює директор на основі єдиноначальності. Директора призначає та звільняє із посади вищий орган, він організовує всю роботу центру й несе відповідальність за його діяльність.

Обов'язки художнього керівника, головного інженера, головного художника, головного механіка визначає директор. Художньо-технічна рада виконує роль дорадчого органу.

5. Культурно-розважальні комплекси

Пошуки в удосконаленні організації діяльності установ культури привели до думки про створення культурних комплексів, що передбачають інтенсифікацію діяльності системи культурного обслуговування населення. На селі цьому сприяє консолідація установ культури, зведення їх у межах того чи іншого регіону в комплекс. Для села це особливо важливо, бо взяті окремо, у відриві один від одного, установи культури за своїми можливостями виглядають поки що досить обмеженими. Але об'єднані в певну систему, побудовану на основі постійної та всебічної взаємодії, вони можуть знайти нову якість і чималі можливості для поліпшення своєї роботи.

Культурні комплекси створюють на засадах добровільного злиття установ культури незалежно від їх відомчої приналежності в межах одного або кількох господарств та об'єднання матеріальних коштів місцевих органів, власних доходів, асигнувань господарств із фонду соціально-культурних потреб та спонсорської допомоги. У разі такої організації справи, координації керівництва установи культури досягають значного зміцнення матеріальної бази культурного обслуговування населення й помітно підвищують якісні й кількісні показники всієї культурно-дозвільної діяльності.

За всього різноманіття соціально-економічних умов та стану мережі органи культури незмінно фіксували, що у всіх випадках, коли периферійні установи культури об'єднувалися, відбувалося значне поліпшення

обслуговування населення як у центрах господарства, так і на виробничих ділянках, зростали кількісні та якісні показники культурно-дозвільної діяльності, зміцнювалася матеріальна база, піднімався престиж кадрів, розширювався громадський актив.

6. Культурно-спортивні комплекси

Формування гармонійної особистості багато в чому залежить від взаємодії всіх соціальних інститутів, що беруть участь у цьому процесі: сім'ї, школи, трудового колективу, громадських організацій, засобів масової інформації, закладів культури, спорту, відпочинку, творчих спілок.

Здійснити таку взаємодію можна лише за вмілої інтеграції всіх державних і громадських організацій, причетних до культурно-дозвільної діяльності.

Створення культурно-спортивних комплексів мало кілька напрямків, що паралельно розвивалися та діяли: культури, яка включає мережу театрів, концертних залів, кінотеатрів, парків, клубів, музеїв тощо; фізкультури та спорту – мережа стадіонів, спортзалів, футбольних полів, спортивних майданчиків, плавальних басейнів тощо; відпочинку – мережа закладів відпочинку та туризму, майданчиків, дитячих клубів і гуртків за місцем проживання, різних добровільних товариств типу мисливців і рибалок, любителів книги тощо.

Кожен напрямок реалізується за властивим йому видом культурного обслуговування населення.

Створення культурно-спортивного комплексу – це новий підхід до культурного обслуговування населення, що дозволяє забезпечувати, з одного боку, єдність структур, що входять до нього – установ культури і спорту, а з іншого – інтеграцію всіх видів управління сферою дозвілля.

Підприємства побутового обслуговування організовують на базі КСК різні гуртки: рукоділля, кулінарії, моделювання й пошиття одягу, ремонту побутової техніки тощо, розширюють форми спільної з установами культури роботи з обслуговування малих населених пунктів, польових станів, віддалених ділянок і ферм, вивчають разом із працівниками КСК попит населення на різні види товарів і послуг та надають посильний вплив на формування розумних потреб.

Організована в такий спосіб цілеспрямована діяльність установ культури, спорту та інших організацій, об'єднаних у культурно-спортивний комплекс, дозволяє уникнути однобічного захоплення окремих культурно-дозвільних програм, забезпечити взаємопов'язаний розвиток усіх напрямків дозвільної діяльності для реалізації комплексного, системного підходу до процесу організації дозвілля.

Оптимальне поєднання галузевого та територіального принципів може бути досягнуто тоді, коли установи, що входять до КСК, підкоряються єдиному директору та звітують перед своїми керівними організаціями за всю змістовну та фінансово-господарську діяльність, коли КСК має статус юридичної особи.

7. Молодіжні заклади дозвілля та кафе

Сучасна організація раціонального використання дозвілля призвела до створення молодіжних центрів дозвілля та кафе.

Поява нових типів закладів культури знаходиться в нерозривному зв'язку з новими реальними методами господарювання, новими формами організації праці, такими, як бригадний і сімейний підряд, індивідуальна трудова й кооперативна діяльність. Так з'явилися молодіжні центри дозвілля та кафе, що проводять широку культурно-дозвільну діяльність у специфічних умовах.

Молодіжні центри функціонують за принципом центрів дозвілля.

Механізм утворення грошових коштів молодіжного центру дозвілля, витрачаються на оплату праці його працівників, ідентичний формування єдиного фонду оплати праці підприємств, об'єднань та організацій, переведених на повний госпрозрахунок і самофінансування.

Дохід молодіжного центру дозвілля утворюється за рахунок виручки від реалізації продукції, робіт, послуг у діючих цінах, розрахованих відповідно до методичних рекомендацій із розрахунку цін на платні послуги та іншими відповідними цінами. Дохід молодіжного центру дозвілля є джерелом виробничого й соціального розвитку, оплати праці, він знаходиться в розпорядженні центру та використовується ним самостійно.

Потрібно зазначити, що є декілька варіантів нормативів розподілення доходу, у яких враховано практично всі аспекти фінансово-господарської діяльності молодіжних центрів доходу.

Недолік власних оборотних коштів може компенсуватися госпрозрахунковим доходом, а їх поповнення здійснюють за рахунок власних ресурсів.

У молодіжному кафе може здійснюватися культурно-дозвільська діяльність.

Адміністрація молодіжного кафе забезпечує найбільш сприятливі умови для організації відпочинку молоді. Насамперед мова йде про оснащення кафе зручними меблями, необхідним обладнанням, про художнє оформлення інтер'єрів, забезпечення культінвентарем, звукопідсилювальною та відеоапаратурою, іншими засобами культурно-освітньої роботи.

Культурно-дозвіллеву діяльність у молодіжному кафе проводять на принципі самоокупності.

Кошторис витрат на проведення культурно-дозвіллевих програм у молодіжному кафе розглядають затверджують відповідно до положення про любительське об'єднання, клубів за інтересами.

Клуби

Найпоширенішим типом установ культури залишився клуб, який є поліфункціональним комбінатом, здатним створити людині різноманітні умови для розвитку й відпочинку, чинити на неї комплексний інтелектуальний та емоційний вплив.

Клуби міцно увійшли в побут людей, особливо в селі, і стали необхідною частиною суспільного життя. Вони є найважливішими центрами спілкування людей.

Клубні установи – узагальнене поняття. До них належать і маленькі клуби, і великі будинки, і палаци культури. Між клубом, будинком і палацом культури немає принципової різниці. Їх відмінність – у можливостях, які вони мають, в обсязі та масштабі роботи.

Незважаючи на те, що в селі йде процес деколективізації, приватизації, роздержавлення, тут збереглися здебільшого клубні установи. Це районний будинок культури, сільський будинок культури, сільський клуб.

Районний будинок культури, розташований у районному адміністративному центрі, разом із проведенням широкої культурно-дозвільної діяльності серед населення веде велику роботу з надання методичної допомоги всім установам культури, розташованим на території району.

Районний будинок культури має свій самостійний бюджет, поточний і розрахунковий рахунки в банку. Він має два джерела фінансування: з місцевого бюджету та із зароблених фінансових коштів через спецрахунок.

Існують ще клуби навчальних закладів, будинки офіцерів, клуби військових частин, будинки акторів, письменників, архітекторів, учителів, медичних працівників тощо.

На підприємствах промисловості, будівництва, транспорту, у радгоспах, установах, навчальних закладах поки що діють переважно профспілкові клуби, будинки й палаци культури. За своєю підпорядкованості їх поділяють на три групи: клуби, будинки й палаци культури, що обслуговують працівників одного підприємства, установи або навчального закладу.

Єдність цілей і завдань, що стоять перед клубними установами незалежно від їх належності, робить їх універсальними установами в

організації дозвілля народу, значно відрізняє їх від інших типів закладів культури.

Соціальні функції клубів.

Соціальні функції залежать від змісту діяльності клубу, а реалізація цих функцій – від умов існування клубу. Соціальна функція має на меті адаптацію та інтеграцію особи в суспільстві, а тому вона здебільшого пов'язана із соціально-культурними, рекреаційними, та дозвіллевими заходами для дітей, інвалідів, пенсіонерів, важких підлітків.

Музей як соціально-культурний центр

Музей – це культурно – просвітня та науково-дослідна установа, призначена для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, залучення населення до надбань світової та національної спадщини.

Основні напрямки музейної діяльності

1. Культурно-освітня робота.
2. Науково-дослідницька діяльність.
3. Комплектування музейних фондів.
4. Виставкова та експозиційна робота.

Музейна справа – це спецгалузь наукової діяльності, здійснювана музеями для комплектування, збереження, вивчення та використання пам'яток культури.

Методи активізації уваги громадськості до музеїв

1. Організація маркетингових досліджень.
2. Соціальна реклама та піар-акції.
3. Постійне оновлення музейних виставок та експозицій.
4. Співпраця з різноманітними організаціями.
5. Додаткові послуги не притаманні музейній роботі.

Види музеїв: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві.

Основні тенденції розвитку музеїв на сучасному етапі

1. Інтеграція музеїв у СКС.
2. Збереження та популяризація національних традицій.
3. Додержання індивідуального підходу в роботі з відвідувачами.
4. Розвиток віртуальних музеїв та мультимедійних проєктів.
5. Розвиток музейної діяльності за межами установи.
6. Розвиток музеїв як туристичних об'єктів.

3. Об'єкти та суб'єкти соціальних відносин у сфері дозвілля

Об'єкт культурно-дозвіллевої діяльності. Одним з основних, фундаментальних елементів соціально-організованої культурно-дозвіллевої діяльності є її об'єкт і суб'єкт – основні, фундаментальні категорії філософії, психології, педагогіки.

Об'єкт культурно-дозвіллевої діяльності – це індивіди, їх ціннісно-орієнтаційна система, культурно-дозвіллеві інтереси, мотиви діяльності, культурно-дозвіллева поведінка, їх свідомість. У більш конкретному сенсі, об'єкт – це об'єднані загальним інтересом соціальні групи, а також окремі індивіди як об'єкт соціального впливу. Отже, об'єктом культурно-дозвіллевої діяльності є окремі особистості, соціальні групи людей (трудові, навчальні, сімейно-побутові та інші). Об'єктом є те, на що спрямована культурно-дозвіллева діяльність. Це складне явище, якому притаманні різноманітні характеристики. Класифікується об'єкт культурно-дозвіллевої діяльності за різними ознаками. За кількісною ознакою відокремлюють такі об'єкти: масовий (аудиторія масового заходу); груповий (колектив самодіяльного гуртка, об'єднання за інтересами); індивідуальний – особистість, яка включена в культурно-просвітницьку діяльність (відвідувач бібліотеки). Залежно від тривалості культурно-просвітницького впливу виділяють стабільний, постійний об'єкт (постійно діючі об'єднання, одна й та ж сама соціальна група бере участь у заходах часто, систематично, тривалий період); короточасний – соціальні групи, які легко розпадаються, об'єднання індивідів, що за тривалістю не перевищує одного заходу. Найбільш істотними ознаками для диференціації об'єкта соціального впливу в культурно-дозвіллевій діяльності є соціально-демографічні ознаки: вікові, статеві, професійні, освітні, територіальні, національні тощо. Йому притаманна складна структура, що віддзеркалює соціальну структуру суспільства на регіональному рівні. Сутність суб'єкта культурно-дозвіллевої діяльності. Суб'єкт впливу є один із центральних структурних елементів інституту дозвілля. Характерною особливістю діяльності державних дозвіллевих організацій є суспільність суб'єктів соціального впливу та засобів їх поєднання з об'єктом. Цим пояснюють особливості їх соціальної взаємодії як учасників культурно-дозвіллевої діяльності, організаторів масової, гурткової, індивідуальної роботи з населенням. Масовим суб'єктом культурно-дозвіллевої діяльності вважають державні заклади, культурно-освітні установи, громадські організації та інші дозвіллеві організації, що здійснюють культурно-просвітницькі функції в межах, визначених державою. Колективним суб'єктом культурно-дозвіллевої діяльності – творчі спільноти, об'єднання, колективи. Індивідуальний суб'єкт – кадри (штатні працівники),

які здійснюють культурно-виховні функції відповідно до своїх професійних або громадських обов'язків. Діяльність суб'єкта культурно-дозвілєвої діяльності розподілена на два види: перший вид – діяльність спрямована на соціалізацію особистості; другий вид – управлінська діяльність, що передбачає організацію та керівництво закладами культурно-дозвілєвої сфери. Клуби, будинки культури, бібліотеки, парки, музеї, кінотеатри, тобто заклади, працівники яких є узагальненим суб'єктом соціально-культурного процесу, є найбільш активними елементами інституту дозвілля, соціальними акторами всієї системи управління духовним життям суспільства. До суб'єктів культурно-просвітницьких закладів належать лідери неформальних об'єднань і груп. Лідерство в теорії культурно-дозвілєвої діяльності розглядають як авторитетний вплив суб'єкта культурно-дозвілєвої діяльності на об'єкт. Будучи активною силою у взаємозв'язку об'єкта й суб'єкта, особистість діє разом із тим не довільно, тому що об'єкт ставить певні межі діяльності суб'єкта. На цій основі виникає необхідність пізнання закономірностей об'єкта для того, щоб узгодити з ним діяльність суб'єкта. Залежно від цього, а також від рівня пізнання об'єктивних закономірностей, учасник культурно-дозвілєвої діяльності ставить свідомі цілі, у ході яких змінюється як об'єкт, так і сам суб'єкт культурно-дозвілєвого процесу.

4. Соціальні послуги в культурно-дозвілєвій діяльності

Сьогодні соціокультурна ситуація характеризується цілим рядом негативних процесів, які є у сфері духовного життя та культури – втратою духовно-моральних орієнтирів, відчуженням від культури та мистецтва дітей, молоді та дорослих, істотним скороченням фінансової забезпеченості установ та організацій культури, зокрема й сучасних культурних центрів. Перехід до ринкових відносин викликає необхідність постійного збагачення змісту діяльності установ культури, методів її здійснення, пошуку нових технологій у сфері дозвілля. На жаль, через соціально-економічні причини, недостатню увагу з боку місцевих органів влади відбувається розвиток позаінституційних форм молодіжного дозвілля.

Дозвілля сьогодні характеризується нерегламентованістю, демократичністю, альтернативністю вибором форм проведення вільного часу, соціально-культурною інтеграцією та можливістю самореалізації особистості. Найбільш поширеними формами для молоді є музика, танці, ігри, ток-шоу, КВК тощо. Проте сьогодні потрібно враховувати різноманітні інтереси молоді,

передбачати їх зміни, уміти швидко реагувати на них, урізноманітнити форми занять у сфері дозвілля.

Останнім часом розширилися сфера маркетингу соціальних послуг у сфері дозвілля. Діапазон молодіжних інтересів достатньо великий і багатоманітний; участь у телевізійних і газетних вікторинах, конкурсах; комп'ютерні ігри; спортивні змагання. Маркетинг соціальних послуг у сфері дозвілля повинен являти собою необхідну умову, спрямовану на підвищення ефективності всієї життєдіяльності людини; джерело творчого перетворення індивіда та особистості; форму передавання знань та соціального досвіду; регулятор поведінки людини в суспільстві; самостійний вид діяльності, пов'язаний із саморозвитком особистості.

Маркетинг у сферах соціальних послуг та дозвілля потрібно класифікувати за:

- змістом (пізнавальні; у сфері розваг);
- часом (короткострокові, системні);
- характером (пасивні, активні);
- напрямком (безпосередні та опосередковані).

Маркетинг у сфері соціальних послуг повинен урахувати як особистісні цілі, так і суспільні.

Ураховуючи те, що культура дозвілля – це насамперед внутрішня культура людини, яка дозволяє змістовно й корисно для себе проводити свій вільний час, тому існує пряма залежність між духовним багатством людини та змістом її діяльності у сфері дозвілля. Тому для сфери маркетингу соціальних послуг велику роль відіграє інституціоналізація культурних установ та організацій: клуби, будинки культури, культурно-дозвіллеві центри, центри народної творчості, кінотеатри, стадіони, бібліотеки, філармонії, театри. Водночас культура проведення вільного часу є результатом розвитку самої особистості, бажання перетворити своє дозвілля на засіб знань, умінь, здібностей, самореалізації особистості й духовного потенціалу особистості та суспільства в цілому. Структура дозвілля відрізняється своєю психологічною та культурною значущістю, емоційною напругою, мірою духовної активності.

Дослідники виокремлюють три основні функції активного відпочинку людини та розвитку, гармонізації, відновлення, спрямованої на гармонізацію душі й тіла, розвиток фізичних і духовних сил. Вільний час нерівномірно розподілений між різними групами населення, тому потрібно виробляти диференційовані форми організації дозвілля.

Концепція маркетингу соціальних послуг враховує віковий, професійний і соціальний стан індивіда. Різні категорії людей відрізняються

один від одного різними потребами, рівнем культурної, професійної підготовки, бюджетами вільного часу та відношення до нього. Саме це потрібно враховувати в роботі сучасних центрів у сфері дозвілля, надавати людям найбільш ефективних форм занять у сфері дозвілля, свободу вибору й можливості зміни різних видів занять. Для вдосконалення маркетингової діяльності у сфері соціальних послуг велике значення має розуміння процесів, зв'язків і взаємовідносин, що відбуваються в так званих малих групах.

Актуальною для сучасного часу є проблема вдосконалення маркетингу соціальних послуг, розвиток культури філософії у сфері дозвілля, формування в особистості усвідомлення потреби в здійсненні соціальної послуги; посилення творчої, образотворчої, культурної та соціально-дозвіллевої діяльності.

Маркетинг соціальних послуг акцентує увагу на тому, що дозвілля молоді характеризується істотними характеристиками, які потрібно враховувати під час здійснення соціальних послуг: підвищеною емоційною та фізичною рухливістю; динамічною зміною настроїв; інтелектуальним сприйняттям пошукової активності.

Особливістю молодіжного дозвілля є зростання духовних форм і способів проведення вільного часу, насиченість інформації, можливість творчості й пізнання нового, що потребує урізноманітнення форм і методів маркетингу соціальних послуг. Маркетинг соціальних послуг спрямований на розвиток соціальної активності та творчого потенціалу, формування культурних запитів і потреб, організації різноманітних форм дозвілля та відпочинку, створення умов для повної реалізації особистості. Особливо потрібно відзначити наявність трьох основних параметрів, що є основою створення центрів дозвілля: *власне культурного*, що відображає культурну ситуацію в регіоні; *соціального*, який характеризує стан тенденції розвитку соціальної сфери; *чисто територіального*, що характеризується економіко-географічними, етичними та іншими особливостями даного регіону.

Культурні центри створюють на основі добровільного об'єднання державних, суспільних, приватних, кооперативних, відомчих організацій культури, спорту, народної освіти, сфери інформації, реклами, обслуговування і мають статус юридичної особи.

Одним з основних принципів маркетингу соціальних послуг у сфері культури та мистецтв є *системна єдність дій*, що змінюється за такими напрямками:

- удосконалення соціальної послуги та способів її надання;

- реалізація цінової політики за допомогою постійної розроблення та упровадження нових послуг;
- реалізація цінової політики з метою збалансованості попиту та пропозиції;
- удосконалення способів і методів здійснення соціальних послуг;
- удосконалення комунікативних зв'язків із споживачем із метою стимулювання збуту соціальної послуги та ефективного використання засобів рекламного впливу.

У системі маркетингу система таких дій одержала назву «комплексу маркетингу чи «системи маркетинг-мікс». Основною властивістю такої системи є *синергетичний ефект*, якого досягають сумісними діями елементів системи та який дозволяє ефективно вирішувати складні ринкові задачі.

До комплексу маркетингу соціальних послуг у сфері культури належать:

- соціальні послуги як товари особливого роду;
- ціна на послуги;
- методи розподілення послуг;
- методи стимулювання збуту соціальних послуг.

Комплекс маркетингу соціальних послуг у сфері культури та мистецтв передбачає:

- товарну політику, у форматі якої послуга є товаром особливого роду;
- цінову політику;
- політику у сфері розподілу послуг;
- комунікативну політику.

Планування маркетингу у сфері *послуг* передбачає такі принципи:

- комплексність плану маркетингу;
- безперервність процесу планування;
- гнучкість та адаптивність плану маркетингу;

взаємозв'язок галузевих і територіальних аспектів плану маркетингу;

- прозорість цільових установлень;
- збалансованість заходів плану маркетингу й ресурсів;
- оптимізація плану маркетингу, який передбачає: ситуаційний аналіз, маркетинговий синтез, стратегічне планування, тактичне планування, маркетинговий контроль. Відповідно до сфери культури та мистецтв ситуаційний аналіз передбачає:

- аналіз споживацького континенту, його структури й динаміки;
- оцінювання ключових факторів маркетингової та всієї культурної діяльності;

- аналіз конкурентів та оцінювання своїх конкурентних позицій;
- аналіз впливу макросередовища й перспектив розвитку конкретної галузі соціальних послуг.

Найбільш типовими стратегіями у сферах маркетингу соціальних послуг культури та мистецтв є такі:

- збільшення ділової активності;
- диверсифікація соціальних послуг;
- спеціалізація соціальних послуг;
- удосконалення організаційної структури;
- інтенсифікація виробництва соціальних послуг.

В окремих сферах (наприклад, туризмі) доцільно розвивати стратегію проникнення на міжнародні ринки; давати оцінку об'єму ресурсів, які можуть бути застосовані під час реалізації; формувати концепцію маркетингу соціальних послуг, що ґрунтується на філософії ринкової економіки та вдосконалення відпочинку людей, розваг, вирішення соціальних проблем (боротьба з наркоманією, алкоголізмом).

Гармонічність культурно-дозвіллевого середовища зумовлена додержанням таких критеріїв її сприйняття:

- усвідомлення себе в культурно-дозвіллевій сфері;
- власна естетична оцінка, що викликає почуття радості естетичного сприйняття;
- оцінка соціальної значущості культурно-дозвіллевої діяльності;
- оцінка практичної зручності та психологічного комфорту, мікроклімату культурно-дозвіллевої діяльності.

Маркетинг соціальних послуг у сфері культури та мистецтв гарантується:

- високою якістю культурних послуг;
- постійним оновленням і розширенням форм дозвіллевої діяльності;
- демократичністю умов залучення особистості до активної культурної діяльності.

Отже, бізнес ґрунтується на задоволенні потреб, які можливо задовольнити в умовах жорсткої конкуренції, задовольняючи потреби краще, ніж це роблять конкуренти. *Попит* – це потреба, яка є детермінованою купівельною здатністю населення. Самий високий рівень потреб – це потреби в *самореалізації людини*. Маркетологам потрібно уважно ставитися до виявлення дійсних потреб клієнта, виробляючи інтуїтивне відчуття того, що йому потрібно. Витрати на нові потреби можуть здаватися високими, проте створення інноваційних продуктів потребує особливого маркетингового

мислення. Культурні потреби населення необхідно не лише задовольняти, але й виховувати. Наші знання про споживача культури лишаються доволі обмеженими. Ідеальний менеджер з маркетингу здатен зрозуміти й пояснити, що таке культурний продукт, а понад усе – любити ризик і творити чудеса з крихітного бюджету. Менеджери з маркетингу повинні досконало розуміти систему опрацювання інформації, якою користується споживач, купуючи продукт їхньої компанії.

Правильна оцінка факторів, що впливають на ці процеси, дозволить менеджерам оптимізувати маркетингові стратегії компанії, що дозволить:

- 1) краще сегментувати свої ринки;
- 2) краще позиціонувати свої послуги стосовно конкурентів та цільових сегментів ринку;
- 3) обирати більш адекватні засоби та мережі поширення ринкового продукту;
- 4) установлювати ціни, ураховуючи не лише витрати чи ціни конкурентів, але й сприйняття цільового споживача;
- 5) розробляти комунікаційну стратегію, що забезпечить споживачів потрібною їм інформацією в найбільш адекватний спосіб.

Більшість компаній сфери культури повинні постійно впроваджувати нові продукти, не маючи можливості попередньо їх випробувати, адже випущений культурний продукт уже не можна змінити. Порожні місця під час вистави – це втрачені доходи, тому менеджерам і маркетологам потрібно постійно працювати над тим, щоб сприяти підвищенню ефективності маркетингу соціальних послуг у сфері культури та мистецтв.

Отже, чим детальнішою є *сегментація ринку* культурно-мистецької продукції на основі вигод споживачів, тим більше користі це приносить менеджерам із маркетингу. Інакше кажучи, краще розуміння особливих вигод, яких прагнуть споживачі веде до вдосконалення маркетингових стратегій. Ця форма сегментації залишається корисною для компаній, що шукають свою нішу на ринку. Головною перевагою цієї форми сегментації є те, що вона встановлює причини різних ступенів уподобання, які спостерігаються на ринку. Сформовані сегменти мають не лише виражатися *кількісно*, сегментація є ефективною лише тоді, коли вона дозволяє менеджерів з маркетингу створити різні й ефективні *маркетингові плани* для кожного із сегментів. Ефективний сегмент – це *прибутковий сегмент*. Прибутковість є важливою умовою ефективною сегментації.

Якщо сегментацію ринку можна трактувати як аналітичну конкуренцію, то позиціонування продукту вважають *стратегічною концепцією*. Іншими словами, зрозумівши структуру ринку, компанія може

ухвалювати рішення про стратегію *позиціонування*. Можливі два типи позиціонування: *перший* – це позиціонування за одним чи кількома сегментами, *другий* – позиціонування стосовно конкурентів. Глибоке розуміння сегментів, обраних цільовими для культурного продукту, розширює можливості менеджера щодо позиціонування продукту.

Кожен, хто мріє працювати маркетологом на підприємстві культури чи мистецтва, повинен володіти тими самими рисами, що й будь-який спеціаліст із маркетингу – інтуїцією, уявою, здатністю до співпереживання, аналітичними здібностями, умінням узагальнити матеріал, діяти в умовах невизначеності, зрозуміти й пояснити, що таке культурний продукт, любити ризик і творити чудеса з крихітного бюджету.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки інституціоналізації дозвілля?
2. Проаналізуйте функції дозвілля в сучасному суспільстві.
3. Які види дозвілля як соціального інституту ви знаєте. Дайте характеристику.
4. Наведіть приклади об'єктів та суб'єктів у сфері дозвілля.
5. Роль маркетингу соціальних послуг у сфері культури й дозвілля.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть концепцію маркетингу соціальних послуг для певної сфери (наприклад, туризм) для вдосконалення відпочинку людей, розваг, вирішення соціальних проблем.

Теми рефератів

1. Трансформації дозвілля як соціального інституту.
2. Туризм як соціальний інститут.
3. Культурно-дозвіллева сфера життєдіяльності суспільства як об'єкт соціологічного аналізу.
4. Соціологічне вивчення кадрової політики держави у сфері культури та дозвілля

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу і дозвілля : навч. посіб. / Н. Б. Бабенко. – Київ : ДАКККиМ, 2006. – 196 с.
2. Соціологія культури : навч. посібник. / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ» – 2000. – 334 с.

Додаткова література

1. Бушуев В. В. О дефиниции «индустрия туризма» [Електронний ресурс] / В. В. Бушуев // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 25. – С. 179–182. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_tourism/bushuev.htm.
2. Петрова І. В. Культурно-дозвіллеві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети [Електронний ресурс] / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – 2011. – № 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/21.pdf.
3. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвіллевого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні / С. Ю. Скляр // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. Вип. 45. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. – С. 206 – 214.
4. Смаль І. В., Смаль В. В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять [Електронний ресурс] / І. В. Смаль, В. В. Смаль // Педагогічні та рекреаційні технології в 9 сучасній індустрії дозвілля Міжнародна науково-практична конференція Київський національний університет культури і мистецтв; 4-6 червня 2004 р. Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/smal.htm.
5. Соціологія культури : навч. посібник / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ» – 2000. – 334 с.
6. Трофименко О. Дозвілля української молоді / О. Трофименко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 276 – 284.

Модуль 2. Організаційно-методичні аспекти дослідження дозвілля

Тема 5. Культура вільного часу та дозвілля

1. Культура вільного часу та дозвілля: поняття, сутність.
2. Типологія особистостей за рівнями організації культури та вільного часу.
3. Соціальні механізми формування культури вільного часу та дозвілля.

Основні поняття: вільний час, дозвілля, культура дозвілля, типологія особистостей, соціальні механізми.

1. Культура вільного часу та дозвілля: поняття, сутність

Однією з найважливіших категорій соціології вільного часу є категорія «культура вільного часу». Це не що інше, як проблема змісту вільного часу, спосіб і міра його якісного освоєння з огляду на реалізацію та збагачення людських сутнісних сил. Основу культури вільного часу становить свідомо вільна творча діяльність, особистість, яка розвивається духовно та фізично.

Культура вільного часу означає:

- розвиненість його структури, яка визначається кількістю елементів і домінуючою роллю тих із них, які найбільше розвинені;
- оптимальне співвідношення елементів його структури;
- певну міру поєднання рекреаційної та розвивальної функцій вільного часу, активних і пасивних форм споживання духовних цінностей, спілкування та творчої діяльності;
- певну послідовність і тривалість видів діяльності, їх періодичність, частоту, ритм, насиченість, інтенсивність людської діяльності впродовж певного відрізка часу;
- уміння економити час, запобігати нераціональним його затратам і досягати оптимального його обсягу; наявність «надлишкового» вільного часу, так само як і його «нестача», може негативно позначитися на його структурі та змісті.

Основою культури вільного часу є культура праці людини. Розвиток культури праці має сприяти раціональному використанню не лише робочого, а й вільного часу, виникненню потреби, наприклад, у перманентній освіті, підвищенні кваліфікації, науково-технічній творчості тощо.

На культуру вільного часу впливає спрямованість інтересів особи, що детерміновані задоволеністю життям, рівнем освіти, загальною культурою, віком, соціальним становищем тощо, а також особистісним ставленням до вільного часу, до різних видів діяльності в його сфері.

Культура вільного часу визначається й таким складним духовним явищем, як естетична культура особи, яка містить у собі три найважливіших елементи:

- 1) естетичну свідомість;
- 2) естетичне виховання;
- 3) естетичну діяльність.

На якість культури вільного часу сьогодні значно впливає погіршення життєвих стандартів людей.

У кожної соціальної групи свій рівень культури вільного часу, свої способи та цілеспрямованість у його заповненні. Отже, можна виділити три рівні культури використання вільного часу.

- *високий*, що характеризується значною часткою суспільно-корисної творчої діяльності;
- *середній*, для якого характерне переважно споживання культури в поєднанні з її творенням;
- *низький*, у структурі якого поряд зі споживанням культури спостерігаються елементи явної антикультури.

2. Типологія особистостей за рівнями організації культури та вільного часу

Термін «культура вільного часу» вказує на певний рівень використання часу, включаючи сюди не тільки величину та структуру, але зміст та сутність – знання, цінності, норми, зразки життєдіяльності. Як було сказано, людина використовує вільний час на свій розсуд, розвиваючи себе або деградуючи, тому важливо визначити її критерії. Якщо одним із критеріїв узяти активність індивіда, а його сутнісні зміни – творчість, то *культуру вільного часу* можна визначити як прояв творчої активності, яка неможлива без розвитку людської свободи.

Для розуміння такого феномену як культура вільного часу й дозвілля потрібно з'ясувати, чим визначається зміст культури вільного часу та дозвілля. Так, у науковій літературі визначено, що зміст культури вільного часу означає:

- структуру, яка визначається кількістю елементів та домінуючою роллю тих із них, які найбільше розвинені;
- оптимальне співвідношення елементів структури;
- певну міру поєднання рекреаційної та розвивальної, пізнавальної функцій вільного часу, активних та пасивних форм споживання духовних цінностей, спілкування та творчої діяльності;
- певну послідовність та тривалість видів діяльності, їх періодичність, частоту, ритм, насиченість, інтенсивність людської діяльності впродовж певного відрізка часу;
- уміння економити час, запобігати нераціональним його витратам і досягати оптимального його обсягу; наявність надлишкового вільного часу, як і його брак, може негативно позначитися на структурі та змісті.

Наповненість змісту культури вільного часу у кожної соціальної групи свій, тому й виокремлюють рівні культури вільного часу, які розглядалися вище, а саме – високий, що характеризується значною часткою суспільно

корисної творчої діяльності; середній, для якого характерне переважно споживання культури в поєднанні з її творенням; низький, у структурі якого поряд зі споживанням культури спостерігаються елементи явної антикультури.

Відповідно до вищезазначених рівнів культури визначають і три типи особистості:

1) *конструктивний* (діяльний), котрій характерне пріоритетне ставлення до більш піднесеної діяльності;

2) *раціонально-споживчий*, обмежений здебільшого споживанням культури, у співвідношенні дозвілля та більш піднесеної діяльності пріоритет надають дозвіллю;

3) *деструктивний* (руйнівний), котрим властиве утилітарне ставлення до дозвілля, наявність в останньому деструктивних елементів, явищ антикультури. У структурі вільного часу цього типу майже немає видів піднесеної діяльності.

У кожного із зазначених типів особистості існує певний спосіб використання вільного часу впродовж доби, тижня, місяця, року та всього життя, типове проведення вільного часу, що характеризується певним набором, тривалістю видів діяльності та часу доби, у який вона здійснюється.

На думку фахівців, основою культури вільного часу є культура праці людини. Розвиток культури праці має сприяти раціональному використанню не лише робочого, а й вільного часу, виникненню потреби, наприклад, у перманентній освіті, підвищенні кваліфікації, науково-технічній творчості тощо.

На культуру вільного часу також впливає спрямованість інтересів особистості, детермінованих задоволеністю життям, рівнем освіти, загальною культурою, віком, соціальним становищем тощо, а також особистісним ставленням до вільного часу, різними видами діяльності в його сфері.

Культура вільного часу визначається й таким складним духовним явищем, як естетична культура особистості, що містить три найважливіші елементи: естетичну свідомість; естетичне виховання; естетичну діяльність.

3. Соціальні механізми формування культури вільного часу та дозвілля

Особливе місце в соціології дозвілля та вільного часу займає аналіз протиріч, що виникають у процесі його вивчення. Існують протиріччя, безпосередньо пов'язані з величиною, структурою, змістом, місцем

проведення вільного часу. Суперечності між реальною величиною вільного часу та його суспільно необхідним обсягом можна вирішити, наприклад, збільшенням вільного часу за рахунок скорочення робочого часу (особливо жінок) та часу, що йде на задоволення побутових потреб, диференціальним зростанням матеріального добробуту, оптимальним регулюванням відпусток тощо.

Зростають протиріччя між тенденцією до комерціалізації вільного часу та чинником, який є необхідним для розвитку особистості. Це протиріччя можна значно пом'якшити, якщо з боку держави вжити ефективних заходів щодо гуманізації вільного часу.

Суперечності у сфері вільного часу мають як об'єктивні, так і суб'єктивні підстави. Деякі їх є результатом неузгодженості орієнтаційно-діяльнісного та матеріально-організаційного компонентів структури вільного часу. Цього можна уникнути, якщо більш повно та творчо використати можливості комплексного розвитку соціально-культурного життя суспільства.

Несвоєчасне вирішення цих протиріч призводить у кінцевому підсумку до перетворення їх на антагонізми, виникнення соціальної напруги та кризи. Пізнання протиріч у сфері вільного часу, засобів та шляхів їх подолання ми розглядаємо як спосіб виявлення соціальних механізмів формування культури вільного часу та дозвілля та їх застосування для перетворення життєдіяльності людей у позаробочий час.

Іншим аспектом цієї теми є розгляд питань регулювання вільного часу як одного із механізмів вирішення протиріч та проблем у цій сфері. Регулювання вільного часу має об'єктивний характер і є складовою організації життя суспільства та людини. Однак, коли регулювання та організація робочого часу широко розглядають у науковій літературі, проблеми регулювання та організації вільного часу є порівняно новими.

Регулювання вільного часу можна визначити як процес цілеспрямованого впливу на нього з метою розширення кордонів, створення умов для вдосконалення його структури та утримання відповідно до постійно зростаючих виробничо-технічних та соціальних вимог до людини. Регулювання вільного часу має бути обґрунтованим, урахувувати наявні ресурси та реальні можливості, ґрунтуватися на таких принципах, як диференційованість, послідовність, наступність та безперервність, скоординованість, усебічність, планомірність.

Загалом процес регулювання вільного часу починається з визначення завдань та завершується досягненням передбачуваного результату. Регулювання вільного часу вимагає вироблення цілей, складання програм;

безпосереднього здійснення наміченого; контролю над виконанням; корекції програми дій відповідно до обставин.

При цьому потрібно розрізняти вільний час, що регулюється суспільством (соціальними інститутами) та особистістю (саморегулювання). Методологічною основою такого поділу є два взаємопов'язані критерії: форма організації вільного часу та характер самої діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання та саморегулювання розглядають як два аспекти процесу впливу на вільний час, єдність яких утворює механізм взаємозв'язку суспільства та особистості. Кордони громадського регулювання вільного часу визначаються діалектикою суспільної потреби та можливостями становлення соціально значущих видів діяльності у вільний час.

Суспільне регулювання використання вільного часу особи – це забезпечення об'єктивних умов прояву активності людини, знаходження оптимальних форм впливу на формування, завантаження вільного часу, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок особистості. Громадське регулювання вільного часу можливе через систему взаємодіючих соціально-економічних, правових, нормативно-ціннісних та ідейно-виховних засобів.

У соціологічній літературі виділяють три рівні регулювання вільного часу:

- адміністративний, або авторитарний, що ґрунтується на примусі, зовнішньому авторитеті, нав'язаний людині зовні, навіть якщо її бажання чи інтереси суперечать тому, що від неї вимагають;
- стимулюючий, при якому зовні нав'язана людині діяльність (поведінка) поєднується з частковим використанням її інтересів. Здебільшого використовують тоді, коли діяльність (поведінка) людини ще не стала для неї її внутрішнім переконанням, потребою. Це своєрідний «соціальний контроль», який використовує всі важелі впливу регулювання діяльності людини у вільний час;
- мотиваційний, коли регулювання використання вільного часу здійснюється через внутрішні інтереси та переконання людини.

За ступенем саморегулювання вільного часу виокремлюють такі типи особистості: ініціативно-творчий, пасивний, функціонально-діяльнісний, стихійно-побутовий.

У результаті вивчення теми та дисципліни в цілому необхідно усвідомити, що вивчення тенденцій та проблем розвитку дозвільної та більш піднесеної діяльності особистості у вільний час, шляхів подолання існуючих протиріч у цій сфері сприяє розвитку духовних потреб та інтересів людей, і,

тим самим – зростанню культури, більш ефективному використанню ними свого вільного часу, гуманізації та демократизації останнього.

Темпи змін у суспільстві, у свідомості та способі життя людей, відмова від стереотипів у поведінці та діяльності, загальна переоцінка цінностей вимагають нових досліджень у всіх сферах людського життя, у тому числі й у сфері досліджень вільного часу як на загальнонаціональному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Проблема вільного часу зрештою зводиться до проблеми людини, її розвитку. Тому соціальна політика держави у сфері вільного часу має бути довгостроковою, орієнтованою на людину. Інтереси суспільства у сфері вільного часу повинні гармонійно поєднуватися із життєвими інтересами кожної особи.

Зрештою потреба в дослідженні тенденцій та проблем вільного часу та дозвілля визначається:

- логікою розвитку вільного часу та дозвілля, яка потребує постійного теоретико-методологічного аналізу, оскільки освоєння вільного часу для кожної людини, кожного покоління є процесом постійного пошуку та винаходу раціональних форм та засобів його використання;

- невіршеними проблемами матеріально-технічного, фінансового, організаційного забезпечення, більш ефективного, раціонального використання вільного часу та дозвілля;

- загостренням протиріч, що виникають у сфері вільного часу через недооцінку особистості, людського чинника, технократичний підхід до самого вільного часу, які існували в дорадянському суспільстві;

- зростаючими потребами демократизації, гуманізації, підвищення культури вільного часу, «дозвіллевої кваліфікації», покращення механізму соціального регулювання та саморегулювання вільного часу та часу дозвілля;

- важливістю виявлення причин та масштабів антикультури у сфері дозвілля, шляхів та засобів її подолання;

- практичними завданнями щодо створення сучасної «індустрії дозвілля та розваг», прогнозування та моделювання раціональних бюджетів вільного часу, диференціації в межах соціальної політики на державному рівні, окремих регіонів та трудових колективів у розподілі робочого та вільного часу, організації оптимальних режимів праці та відпочинку працівників;

- зростанням ролі фактору вільного часу в житті суспільства та окремої людини, що проявляється, з одного боку, у поступовому збільшенні його впродовж ХХІ століття, з іншого боку, у посиленні в останні десятиліття його дефіциту в значній частини населення у зв'язку із соціально-економічними проблемами.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «культура дозвілля».
2. Які рівні культури використання вільного часу ви знаєте. Дайте характеристику.
3. Дайте характеристику трьом типам особистості залежно від форм та якості проведення вільного часу.
4. Розкрийте протиріччя, які виникають у сфері дозвілля та вільного часу.
5. Розкрийте можливості регулювання вільного часу й дозвілля.
6. Обґрунтуйте необхідність дослідження тенденцій та проблем вільного часу та дозвілля.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізувати структуру свого вільного часу та визначити ступінь оволодіння навичками культури його організації.
2. Визначити «дерево» проблем формування культури проведення дозвілля та реалізації діяльності у вільний час на принципах оптимальності та соціальної ефективності.
3. Визначити індикатори ефективного та неефективного використання вільного часу та реалізації дозвіллевої діяльності.

Теми рефератів

1. Проблеми культури вільного часу та дозвілля в сучасній соціологічній літературі.
2. Соціальні наслідки низького рівня культури організації вільного та дозвілля.
3. Регіональні особливості та проблеми у сфері вільного часу та дозвілля.
4. Основні напрямлення та законодавче забезпечення державної соціальної політики у сфері вільного часу та дозвілля.
5. Поняття та сутність тайм-менеджменту.

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу і дозвілля : навч. посіб. / Н. Б. Бабенко. – Київ : ДАКККіМ, 2006. – 196 с.
2. Бойко О. П. Культура дозвілля у суспільстві ризику : монографія / О. П. Бойко. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 285 с.
3. Соціологія культури : навч. посібник. / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ» – 2000. – 334 с.

4. Цимбалюк Н. М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти : монографія. Київ : ДАКККиМ, 2003. – 224 с.

Додаткова література

1. Нельга Т. О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т. О. Нельга // Український соціум. – 2007. – № 5/6. – С. 37–43.

2. Михайлова Л. И. Социология культуры / Л. И. Михайлова. – Москва, 2008. – Гл. 14. Культура свободного времени и досуга. – С. 314–336.

3. Петрова І. В. Культурно-дозвілєві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети [Електронний ресурс] / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – 2011. – № 1. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/21.pdf.

4. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвілєвого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні / С. Ю. Скляр // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. Вип. 45. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. – С. 206 – 214.

5. Смаль І. В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять [Електронний ресурс] / І. В. Смаль, В. В. Смаль // Педагогічні та рекреаційні технології в 9 сучасній індустрії дозвілля Міжнародна науково-практична конференція Київський національний університет культури і мистецтв; 4–6 червня 2004 р. Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/smal.htm.

6. Трофименко О. Дозвілля української молоді / О. Трофименко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 276 – 284.

Тема 6. Методологічні підходи та методи дослідження дозвілєвої сфери

1. Соціологічні дослідження та їх різновиди.
2. Програма соціологічного дослідження.
3. Методи збору соціологічної інформації.
4. Основні методи дослідження дозвілєвої сфери.

Основні поняття: соціологічні дослідження, програма соціологічного дослідження, методи дослідження дозвілєвої сфери.

1. Соціологічні дослідження та їх різновиди

На сьогодні основним джерелом інформації про соціальні явища та процеси є емпіричні соціологічні дослідження.

Соціологічне дослідження – це певна система теоретичних та емпіричних процедур, що дозволяють отримати достовірні знання про той чи інший процес або явище суспільного життя.

Об'єкт соціологічного дослідження – частина соціальної реальності, виступаюча носієм досліджуваної якості. Об'єктами соціологічних досліджень можуть бути люди, спільноти, інститути (музеї, галереї, розважальні центри тощо), системи, соціальні процеси тощо, тобто все те, що є предметом соціологічної науки, зокрема під час дослідження вільного часу та дозвілля.

Суб'єкт пізнавальної діяльності – носій пізнання, джерело активності, спрямоване на об'єкт.

Засоби пізнання – це конкретні методи, прийоми пізнання соціальної дійсності, які можна розбити на дві групи: засоби одержання інформації та засоби її аналізу.

Пізнавальна діяльність є процесом взаємодії суб'єкта та об'єкта, опосередкований методами пізнання та спрямований на одержання наукового знання.

Соціальні й гносеологічні умови та передумови. До соціальних умов потрібно віднести те соціальне середовище, у якому знаходиться об'єкт, що вносить корективи в пізнавальний процес.

Гносеологічними умовами пізнання є наявні в суспільстві знання про обстежуване, які сформувалися до цього пізнавального процесу, а також гіпотетичні знання, існуючі у вигляді гіпотез і припущень про істину, які в ході дослідження оформляють у гіпотези, доведені або спростовані одержаним знанням.

Результатом соціологічного дослідження є факти або теорії, а також практичні рекомендації з перетворення соціальної дійсності.

Розвідувальне дослідження проводять у тому разі, якщо про об'єкт дослідження є дуже невиразне уявлення й соціолог доки не в змозі висунути ніяких гіпотез і завдань.

Описове дослідження припускає систематичне, якісно-кількісне вивчення та опис об'єкта за допомогою конкретних соціологічних методів.

Експериментальне дослідження здебільшого проводять на завершальному етапі вивчення проблеми з метою підтвердити або спростувати правильність зроблених висновків і гіпотез у ході дослідження.

Соціологічні дослідження бувають:

- *інноваційними дослідженнями*, метою яких є не лише підтвердити правильність висновків, але й розробити нові технології, рекомендації щодо управління об'єктом

- *вибірковими дослідженнями*, які є найпоширенішим видом досліджень, де вибірку сукупності розраховують за певним методом.

Основні поняття вибіркового методу

Генеральна сукупність – безліч соціальних об'єктів, які можна розглядати як незалежні випадкові величини, які є об'єктом вивчення в межах, окреслених програмою дослідження й територіально-тимчасовими межами.

Вибіркова сукупність або вибірка – це частина об'єктів генеральної сукупності, що є об'єктами спостереження.

Одиниці відбору – елементи генеральної сукупності, що є одиницями рахунку в різних процедурах відбору та формують вибірку.

Одиниця спостереження – це елементи сформульованої вибіркової сукупності, які безпосередньо піддаються статистичному спостереженню.

Репрезентативність (від франц. representation – представництво) – показність вибраної частини яких-небудь спостережень цього об'єкта стосовно всієї сукупності спостережень, із яких зроблена вибірка.

Помилка вибірки – міра подібності вибірки структурі генеральної сукупності, відхилення вибірових оцінок ознак від їх значень у генеральній сукупності.

Випадкова помилка вибірки – та частина сукупної помилки вибірки, обумовлена випадковою природою відбору.

Систематична помилка вибірки – має не випадковий характер та різні джерела: процедура відбору, і не випадкові, принцип відбору одиниць у яких відмінний від випадкового.

Стихийна вибірка – у сферу дослідження потрапляють об'єкти за принципом доступності, добровільності.

Квотна вибірка або Стратифікована припускає попередню побудову «моделі» генеральної сукупності, тобто соціально-демографічний паспорт. Потім складаються «квоти», тобто певні соціальні ознаки, що відбивають ознаки генеральної сукупності. Цей вид вибірки є найбільш репрезентативним.

Випадкова вибірка – цей метод ще називають імовірнісним або механічним, оскільки він забезпечує кожній одиниці генеральної сукупності рівні можливості попадання у вибірку сукупність.

Соціологічне дослідження складається з трьох етапів.

I. Програмуючий етап – розроблення питань методології, методики й техніки соціологічного дослідження. Результатом цього етапу є програма соціологічного дослідження

II. Інформаційний етап – застосування методів і техніки для одержання масиву достовірної та репрезентативної соціологічної інформації. Результат – емпірична соціологічна інформація

III. Аналітичний етап – аналіз соціологічної інформації, її узагальнення, теоретизування, опис і пояснення фактів, обґрунтування тенденцій і закономірностей, виділення кореляційних і причинно-наслідкових зв'язків. Результатом є опис і пояснення соціального явища, що вивчається, об'єкта, процесу.

IV. Практичний етап – розроблення практичних рекомендацій і соціальних технологій.

2. Програма соціологічного дослідження

Програма є обов'язковим початковим документом будь-якого соціологічного дослідження, незалежно від того, чи є це дослідження теоретичним або прикладним. Будь-яке соціологічне дослідження починається з розроблення його програми, яку можна розглядати із двох боків. З одного боку, програма є основним науковим документом дослідження, за яким можна судити про міру наукової обґрунтованості дослідження.

З іншого боку, вона є деякою методологічною моделлю дослідження, у якій зафіксовано методологічний принцип, мету й завдання дослідження, а також способи їх досягнення.

З огляду на те, що програма відіграє особливу та складну роль у дослідженні, методом конкретизації її цілісної ролі на окремі види ролей, можна сформулювати її функції.

Функції програми

1. Методологічна. Програма дає обґрунтування того арсеналу підходів, принципів, теорій, які використовують у дослідженні «Методична». Програма показує, які методи збору й аналізу інформації застосовують, доводить їх переваги під час вирішення поставлених завдань «Гносеологічна». Програма є визначенням своєрідного русла протікання дослідницького процесу.

2. Моделювання. У цьому сенсі програма нагадує партитуру, за якою музикант грає п'єсу.

3. Програмування. Програма є специфічною моделлю дослідницького процесу, що оптимізує та впорядковує діяльність соціолога, виділяючи в ній певні етапи.

4. Нормативна. Програма задає нормативні вимоги соціологічної науки стосовно конкретного дослідження

5. Організаційна. Розподілення обов'язків між дослідниками, розподілення та впорядкування праці кожного соціолога, контроль за ходом дослідницького процесу.

6. Евристична. Забезпечує пошук та одержання нового знання, процес проникнення в суть, перехід від незнання до знання, від помилки до істини.

Програма зазвичай містить такі *розділи*:

1. *Методологічний* (теоретичний) розділ, основне завдання якого полягає у вирішенні теоретико-методологічних питань дослідження. До структури цього розділу входять:

- постановка й уточнення проблеми дослідження;
- визначення цілей і завдань;
- визначення предмета та об'єкта дослідження;
- уточнення (інтерпретація, операціоналізація) основних понять;
- висунення робочих гіпотез.

2. *Організаційний* (процедурний) або методико-технічний розділ, який орієнтований на вибір або розроблення конкретних методів, прийомів і техніки збору й аналізу інформації. Цей розділ містить:

- визначення типу та об'єму вибірки;
- методику й техніку збирання та оброблення первинної інформації;
- опис порядку проведення дослідження (термінів виконання робіт, характеру фінансування, форма звітності тощо).

Проте програма – це не саме дослідження, а лише обґрунтування його найбільш раціональної моделі.

Отже, методологічний (теоретичний) розділ *містить формулювання проблеми* – поданий у вигляді протиріччя (між бажаннями і можливостями; різними структурами, аспектами; між соціальними системами та їх середовищем; між їх функціями та дисфункціями тощо); створює умови для визначення цілей і завдань дослідження. У соціологічному дослідженні проблема виконує дуже важливі функції: актуалізація дослідження, регуляції дослідження тощо.

Мета конкретного соціологічного дослідження повинна дати відповідь на вирішення якої проблеми й досягнення якого результату спрямовано це дослідження.

Об'єкт дослідження – частина соціальної реальності, що містить у собі проблемну ситуацію.

Предмет дослідження – найбільш значущі сторони, властивості, особливості об'єкту, які підлягають безпосередньому вивченню.

Гіпотеза – це наукове допущення або припущення, істинне значення якого невизначене.

Після вирішення всіх попередніх завдань соціолог приступає до якісно нового етапу роботи. Його діяльність прямує на створення методико-технічного розділу програми.

У структурі методико-технічного розділу програми доцільно виділити:

- побудову вибірки;
- обґрунтування методів і техніки збору матеріалу;
- опис способу аналізу даних по гіпотезах;
- складання робочого плану дослідження;
- створення стратегічного плану дослідження.

3. Методи збору соціологічної інформації

Під методом пізнання зазвичай розуміють сукупність певних правил, прийомів, норм пізнання. Головне призначення методу полягає в одержанні й соціологічній інформації. *Метод* є формою зв'язку дослідника з об'єктом дослідження. Він дозволяє одержати знання у вигляді фактів про ті або інші сторони об'єкта.

Під час вибору та обґрунтування методів збору інформації соціолог повинен узяти до уваги низку моментів:

– жоден із методів не є універсальним, має чітко окреслені пізнавальні можливості. Тому не існує «гарних» і «поганих» методів, є методи адекватні й неадекватні поставленому дослідником завданню;

– надійність методів забезпечується не лише їх обґрунтованістю, але й правилами їх застосування;

– оперативність та економічність дослідження не повинні забезпечуватися за рахунок якості даних.

Основні методи соціологічного дослідження та соціологічного дослідження вільного часу та дозвілля

1. *Аналіз документів* – один із широко вживаних та ефективних методів збору та аналізу первинної інформації. Цей метод є найбільш економічним з погляду трудовитрат і фінансів. В основі методу лежить документ, під яким розуміють засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, явища об'єктивної дійсності й розумової діяльності людини.

Аналіз документів відрізняється від усіх інших методів соціологічних досліджень тим, що він оперує вже готовою інформацією, у всіх інших методах цю інформацію доводиться добувати спеціально. Але найбільшим його мінусом є відсутність упевненості: по-перше, у достовірності документа, а по-друге, – у достовірності наявної в ньому соціологічної інформації.

Існує два методи аналізу документів: традиційний (класичний) і формалізований (кількісний), такий, що дістав назву контент-аналіз.

В основі традиційного методу аналіз документів лежить розуміння тексту, логічне, глибинне розкриття матеріалу. Основні його недоліки: по-перше, необхідності високої кваліфікації соціолога, який повинен розбиратися в самому змісті, що викладається, а, по-друге, в можливості суб'єктивної інтерпретації матеріалу.

Аналіз документа буває зовнішній і внутрішній. Зовнішній аналіз – це аналіз історичного контексту документа та обставин його появи. Внутрішній же аналіз припускає розгляд змісту документу, виявлення фактичного й літературного змісту, установлення рівня компетентності автора, систематизація відомостей документа.

2. *Контент-аналіз* – це строге дослідження змісту текстових матеріалів у цілях виявлення або виміру соціальних тенденцій, репрезентованих цими масивами. Суть його полягає в підрахунку того, як подані в деякому масиві смислові одиниці, що цікавлять дослідника. Суть методу зводиться до того, щоб знайти такі легко підраховувані ознаки, риси, властивості документа, які відбивали б певні істотні сторони змісту (тобто переклад якісної інформації на кількісну). Застосовують його тоді, коли потрібна висока точність, коли є великий і несистематизований матеріал, який не можна охарактеризувати без сумарних оцінок.

3. *Спостереження* – це метод збору первинної інформації про об'єкт методом безпосереднього сприйняття та прямої реєстрації фактів, які стосуються об'єкта, що вивчається, і значущих із погляду цілей дослідження.

Соціологічне спостереження є первинним та елементарним методом у соціології. Воно входить до всіх інших методів соціального пізнання.

Перша особливість спостереження визначається об'єктом, який часто має соціальну активність різної спрямованості. Друга особливість – у тому, що спостерігач не може бути позбавлений чисто людських рис, зокрема емоційності сприйняття.

Переваги методу спостереження досить рельєфні:

- безпосередність сприйняття;
- можливість відбивати поведінку груп;

– незалежність від готовності спостережуваних осіб висловлюватися про самих собі;

– багатовимірність охоплення, яка дозволяє фіксувати події та процеси якнайповніше, усебічно;

– багатовимірність характерна для найбільш досвідчених спостерігачів.

Недоліки спостереження обумовлені наявністю активності в об'єкта й суб'єкта, яка може привести до суб'єктивності результату:

– настрої спостерігача;

– соціальне положення спостерігача стосовно спостережуваного;

– тенденція очікування;

– вада комплексності віддзеркалення об'єкта;

– одноразовість спостережуваних обставин;

– небезпека фіксації замість фактів їх трактувань та оцінок;

– психологічне насичення та втома спостерігача;

– гало-ефект, що ґрунтується на загальному враженні, яке спостерігач проектує на спостережуваного;

– ефект поблажливості;

– ефект ревізора;

– помилка усереднювання;

– помилка контрасту;

– обмеженість кола спостережуваних осіб;

– великі витрати часу, людських і матеріальних, фінансових ресурсів;

– високі вимоги до кваліфікації виконавців.

Включене спостереження – соціолог може бути безпосереднім учасником процесу, що вивчається, а може просто спостерігати за процесом, не залучаючись до самого процесу.

Невключене спостереження ведеться ніби збоку.

Польове спостереження – проходить у природній обстановці, тобто вивчення об'єкта здійснюється в реальній життєвій обстановці.

Спостереження лабораторне. Умови спостереження визначає дослідник. Найчастіше воно співпадає з експериментом на етапі експериментальної перевірки гіпотез.

Структуроване спостереження – дослідник заздалегідь визначає, які з елементів досліджуваного явища найбільш значущі й зосереджує на них увагу, складаючи детальний план фіксації результатів спостереження до початку зборів матеріалу

Неструктуроване спостереження – дослідник не визначає заздалегідь, які елементи будуть для нього важливі насамперед, тобто спостереження ведеться за об'єктом у цілому

Опитування – це метод одержання соціологічної інформації за допомогою відповіді опитуваного (респондента) на питання, що задає йому соціолог.

Специфіка методу полягає в тому, що під час його використання джерелом первинної соціологічної інформації є людина (респондент) – безпосередній учасник досліджуваних соціальних процесів і явищ.

Соціологічна анкета – об'єднана єдиним дослідницьким задумом система питань, спрямованих на виявлення кількісно-якісних характеристик об'єкта й предмета аналізу. Її призначення – дати достовірну інформацію. Для цього потрібно знати й додержуватися ряду правил і принципів її конструювання, а також особливості певних питань. Під час складання анкет необхідно враховувати, що питання має бути однаково зрозуміле різним соціально-демографічним групам респондентів.

Інтерв'ювання – контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить питання, передбачені дослідником, організовує та направляє бесіду з кожною окремою людиною і фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією. Цей метод опитування вимагає більших витрат часу й засобів, ніж анкетування, але водночас підвищується надійність збираних даних за рахунок зменшення кількості помилок під час заповнення анкети.

Інтерв'ю є різновидом соціологічного опитування й служить для збору даних із конкретної проблеми. В основі інтерв'ю також лежить опитувальний лист, що містить питання, які розрізняють за змістом, формою, функціями.

Стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю – проводять за заздалегідь наміченим планом, із чітко сформульованими й надрукованими питаннями з подальшою обов'язковою фіксацією відповідей.

Нестандартизоване інтерв'ю – вільна співбесіда, у ході якої інтерв'юер за допомогою вміло поставлених питань зацікавлює співрозмовника та з'ясовує моменти, що цікавлять його.

Сфокусоване інтерв'ю – найпоширеніший різновид інтерв'ювання. Спілкування інтерв'юера й респондента строго регламентоване детально розробленим запитальником та інструкцією, призначеною для інтерв'юера.

Соціальний експеримент – це спосіб одержання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта в результаті дії на нього деяких керованих і контрольованих чинників (змінних).

Загальна логіка експерименту полягає в тому, щоб за допомогою деякої експериментальної групи (чи груп) і переміщення її в незвичайну (експериментальну) ситуацію (під дію певного чинника) простежити напрям,

величину та стійкість зміни характеристик, що цікавлять дослідника, які можуть бути названі контрольними.

Експерименти розрізняють як за характером експериментальної ситуації, так і за логічною структурою доказу гіпотез.

За характером експериментальної ситуації експерименти поділяють на польові й лабораторні. У польовому експерименті об'єкт дослідження знаходиться в природних умовах свого функціонування. В умовах лабораторного експерименту експериментальна ситуація, а часто й самі експериментальні групи формують штучно. Тому члени групи зазвичай обізнані про експеримент.

На відміну від інших методів, що розглядали раніше, експеримент припускає безпосереднє втручання в об'єкт дослідження, що сприяє розширенню можливостей одержання інформації та перевірки на практиці пропонованих рекомендацій.

У соціології під методами аналізу та оброблення соціологічної інформації розуміють способи перетворення емпіричних даних, одержаних у ході соціологічного дослідження.

Між тим аналіз та оброблення соціологічної інформації як цілісне утворення є етапом емпіричного соціологічного дослідження, у ході якого за допомогою логіко-змістовних процедур і математико-статистичних методів на основі первинних даних розкрито зв'язки досліджуваних змінних. Із певною часткою умовності методи оброблення інформації можна розділити на первинні та вторинні. Для первинних методів оброблення початковою інформацією служать дані, одержані в ході емпіричного дослідження, тобто так звана «первинна інформація»: відповіді респондентів, оцінки експертів, спостереження та ін. Прикладами таких методів є угруповання, табулювання, розрахунок багатовимірних розподілів ознак, класифікація та ін.

Вторинні методи оброблення зазвичай використовують для даних первинного оброблення, тобто це методи одержання показників, розрахованих за частотами, згрупованих даними та кластерами (середніх величин, заходів розсіяння, зв'язків, показників значущості).

До методів вторинного оброблення можна також віднести методи графічного представлення даних, початковою інформацією для яких служать відсотки, таблиці, індекси.

Крім того, методи аналізу та оброблення соціологічної інформації можна розділити на методи статистичного аналізу інформації, зокрема методи описової статистики (розрахунок багатовимірних розподілів ознак, середніх величин, заходів розсіяння); методи статистики виводу (наприклад, кореляційний, регресивний, факторний, кластерний, причинний,

дисперсійний аналіз, багатовимірне шкалювання та ін.); а також методи моделювання й прогнозування соціальних явищ і процесів (наприклад, аналіз тимчасових рядів, імітаційне моделювання, ланцюги Маркова та ін.). Методи аналізу та оброблення соціологічної інформації можуть бути розділені також на універсальні, придатні для аналізу більшості видів інформації, і спеціальні, придатні лише для аналізу даних, репрезентованих спеціальному вигляді інформації (наприклад, аналіз соціометричних даних або контент-аналіз текстів).

Із погляду використання технічних засобів виділяють два види оброблення соціологічної інформації: ручну й машинну (з використанням засобів обчислювальної техніки).

4. Основні методи дослідження дозвіллевої сфери

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для одержання наукових знань про соціальне явище, процес. Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної та тривалої підготовки. Надійність і цінність одержаної інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки та проведення.

Найпоширенішим способом збирання соціологічної інформації є соціологічне опитування. Наприклад, за допомогою соціологічного опитування можна здійснити дослідження щодо інтересів у вільний час та на дозвіллі й проблем дозвілля різних соціальних верств населення.

Метод опитування використовують у ряді ситуацій:

1) коли проблема, яку вивчають, недостатньо забезпечена документальними джерелами інформації або коли такі джерела взагалі відсутні;

2) коли предмет дослідження або окремі його характеристики недоступні для спостереження;

3) коли предметом дослідження є елементи загальної чи індивідуальної свідомості: потреби, інтереси, мотивації, настрої, цінності, переконання людей тощо. До речі, саме цей випадок характерний для дослідження даної теми;

4) за контрольний (додатковий) метод для розширення можливостей описання й аналізу характеристик, що вивчають, та для перевірки даних, що одержують іншими методами.

Метод опитування передбачає одержання соціологічної інформації в ситуації соціально-психологічного спілкування. Це накладає відбиток на зміст і якість одержуваних даних.

У соціології вироблена значна кількість методичних вимог процедур для того, щоб подолати суб'єктивізм, підвищити надійність та ефективність даної форми збору соціологічної інформації.

Існують такі різновиди соціопитування, як інтерв'ю, тестування, соціометричне опитування, метод експертного опитування. Серед цих найбільш поширених методів опитування респондентів важливе місце посідає метод анкетного опитування. Його здійснюють за допомогою добре відпрацьованого інструменту – анкети.

І саме метод анкетування, як найбільш зручний і такий, що дозволяє одержати точні дані, урахувати думки, їх оцінки й побажання щодо свого дозвілля.

До речі, необхідно уточнити, що *анкета* – це об'єднана єдиним дослідницьким задумом система питань, спрямованих на одержання інформації від респондентів про соціальні факти, явища, процеси.

Достовірність і надійність інформації в анкетному опитуванні залежить від форми та типу питань, а також у послідовності, у якій ці питання задають.

Надзвичайну популярність методу анкетування можна пояснити різноманітністю та якістю соціологічної інформації, яку можна одержати за його допомогою. Зазначений метод ґрунтується на висловлюваннях окремих осіб, його проводять із метою виявлення найтонших нюансів у думках респондентів.

Узагалі, анкетування не є якимось сталим і завжди однаковим за своїм видом методом. Існують різні види анкетування. Так, залежно від форми проведення, анкетне опитування поділяють на індивідуальне та групове, а також на очне й заочне.

Анкетування можна поділити й залежно від типу та виду анкети (поштова, роздавальна й пресова; стандартизована й нестандартизована).

Розроблення анкети

Для проведення соціологічного дослідження було обрано анкетний метод опитування респондентів. Анкета – це об'єднана єдиним дослідницьким задумом система питань, спрямованих на виявлення кількісно-якісних характеристик об'єкта й предмета дослідження.

В анкеті вміщено контактні питання. Їх завдання – зацікавити співрозмовника, увести в курс досліджуваних проблем. Питання можна підрозділити на закриті й відкриті. Закриті питання припускають вибір відповідей із повного набору варіантів, проведених в анкеті. Відкриті питання, на відміну від закритих, не містять підказок, а розраховані на одержання неформалізованих відповідей. Завершують анкету заключні питання. Їх ціль – зняття психологічної напруги в респондента.

Будучи основою перерахованих вище напрямків і рекомендацій щодо складання анкети було розроблено анкету для проведення соціологічного дослідження дозвілля сучасних студентів за допомогою опитування, до складу якої входять пояснення щодо мети дослідження, 15 питань і відомості про респондента.

Анкета є цілком анонімною й розроблена так, щоб максимально швидко й зручно для респондента провести дане дослідження.

Виробляючи систему методів дослідження, соціологія вільного часу та дозвілля використовує такі соціологічні методи, як соціологічне опитування, аналіз документів, спостереження (вільне, пряме, опосередковане, включене, контактне), соціометрія та ін.

Під специфічними методами соціології дозвілля розуміємо сукупність дій, спрямованих на ефективне досягнення мети дослідження. Ця група методів доповнює основні методи класичної соціології та допомагає якнайповніше вивчити предмет дослідження, зрозуміти сутність культурно-дозвіллевої діяльності. До них належать такі, як:

- *методи організації художньо-творчої діяльності*, що складаються з постановки перед групою, що вивчається, творчого завдання, організації серед учасників творчої співдружності та розподілення творчих обов'язків, творчого змагання;

- *методи організації рекреаційно-гедоністичної діяльності* – проведення дослідницької, експериментальної роботи в ігровій формі, де наявні інтрига, комедійність, гостросюжетність, яскравість, незвичайність;

- *методи культурно-дозвіллевого спілкування* – коли дослідник використовує такий вид культурно-дозвіллевої діяльності, як вільна товариська бесіда, що ґрунтується на інтересі та має такі особливості, як доступність, відкритість, зацікавленість, поміркованість, емоційність.

Метод організації життя, повсякденної діяльності передбачає залучення респондентів до цільової діяльності, спрямованої на активізацію культурно-дозвіллевого середовища. Це широке залучення людей до обговорення та вирішення практичних питань культурного та громадського життя, актуальних для більшості проблем сьогодення. Такий досвід спрямований на вивчення громадської думки телеглядачів та радіослухачів, нагромаджено засобами масової інформації. Якщо відкинути вульгарний популізм та рекламну спрямованість цих методів, із них можна вилучити істотне раціональне зерно. У такий спосіб засоби масової інформації формують когорту соціально активного глядача-слухача, який охоче залучатиметься і до обговорення та вирішення більш серйозних проблем.

У дозвілєвій діяльності закладів культури зазвичай немає пасивних споживачів. Усі присутні є учасниками дозвілєвого дійства.

Залучення респондентів до культурно-дозвілєвої діяльності стає одним із провідних методів дослідження. Методологічне навантаження теорії культурно-дозвілєвої діяльності визначається важливістю завдань, які вона ставить і вирішує. Так, перспективи розвитку народної творчості, як різновиду культурно-дозвілєвої діяльності, пов'язані з вивченням:

- самодіяльних колективів регіону (структура, склад, історія та перспективи розвитку) та їх соціально-культурних параметрів;
- системи методів і форм закладів культури та її відповідності культурним запитам різних соціальних груп суспільства;
- особливостей організації творчою діяльністю, керівництва нею та якісного складу керівників аматорських спільнот;
- масової соціально-культурної діяльності закладів культури та її соціальної ефективності. Вивчення соціальної ефективності культурно-дозвілєвої діяльності пов'язане з визначенням певних критеріїв, у ролі яких виступають:

1) рівень активності суб'єкта діяльності (особиста активність людини, що виявляється в допитливості, широті інтересів, умінні використовувати в діяльності набуті раніше навички);

2) творча насиченість діяльності (елементи новизни та унікальності, які виявляються в процесі діяльності, а також у результатах аматорського заняття, їх соціально-культурному значенні);

3) ступінь самостійності людини (виявляється в умінні людини вносити в діяльність свій індивідуальний стиль, працювати без зовнішнього спонукання);

4) єдність суспільних, групових та особистісних інтересів (узгодження громадських, групових та особистісних потреб).

На сучасному етапі ґрунтовного соціологічного дослідження вільного часу та дозвілєвої сфери необхідні:

- ідея соціалізуючого та розвиваючого потенціалу культурного дозвілля;
- гіпотеза щодо соціального розшарування та маргіналізації культурно-дозвілєвої діяльності;
- проблема активізації соціально-культурного середовища та культурно-дозвілєвої діяльності індивіда;
- питання особливостей функціонування інноваційних організацій дозвілля;

- проблема формування культурної політики, як методологічної основи соціально організованого дозвілля.

За умов відповідності обраної методології, методів і процесів дослідження соціології дозвілля, соціолог одержує достовірні результати, що допомагає сформулювати закономірності існування досліджуваних явищ, у деяких випадках сформулювати закони функціонування досліджуваної спільноти, соціальних відносин, організацій тощо.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Які бувають соціологічні дослідження?
2. Дайте характеристику різновидам соціологічних досліджень.
3. Розкрийте сутність та значення Програми соціологічного дослідження.
4. Які ви знаєте методи збору соціологічної інформації?
5. В чому особливість дослідження дозвіллевої сфери?
6. Які основні методи дослідження дозвіллевої сфери?

Завдання для самостійної роботи

1. Розробити анкету для проведення експрес-опитування (засобами Інтернет) із 10 закритих запитань для дослідження з теми «Формування соціально-культурного середовища дозвілля соціальної групи (студентська молодь, жінки, люди похилого віку, переселенці, офісні працівники тощо)» – група за вибором студента.
2. Розробити проєкт програми лабораторного дослідження з теми «Формування соціально-культурного середовища дозвілля соціальної групи (студентська молодь, жінки, люди похилого віку, переселенці, офісні працівники тощо)» – група за вибором студента.

Теми для рефератів

1. Соціологічне дослідження вільного часу та дозвіллевої сфери: можливості та перспективи.
2. Соціально-культурне середовище дозвілля соціальної групи (студентська молодь, жінки, люди похилого віку, переселенці, офісні працівники тощо)» – група за вибором студента.

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу і дозвілля : навч. посіб. / Н. Б. Бабенко. – Київ : ДАКККіМ, 2006. – 196 с.
2. Бойко О. П. Культура дозвілля у суспільстві ризику : монографія. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 285 с.

3. Козирев М. П. Соціологія : навчальний посібник. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 440 с.
4. Соціологія культури : навч. посібник / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ» – 2000. – 334 с.
5. Цимбалюк Н. М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти : монографія. Київ : ДАКККиМ, 2003. – 224 с.
6. Якісні дослідження в соціологічній практиці : навч. посібник / за ред. Н. Черниш, Л. Скакової. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2009. – 400 с.

Додаткова література

1. Нельга Т. О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т. О. Нельга // Український соціум. – 2007. – № 5/6. – С. 37–43.
2. Михайлова Л. И. Социология культуры / Михайлова Л. И. – Москва, 2008. – Гл. 14. Культура свободного времени и досуга. – С. 314–336.
3. Петрова І. В. Культурно-дозвіллеві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети [Електронний ресурс] / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – 2011. – № 1. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/21.pdf.
4. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвіллевого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні / С. Ю. Скляр // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. Вип. 45. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. – С. 206 – 214.
5. Смаль І. В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять [Електронний ресурс] / І. В. Смаль, В. В. Смаль // Педагогічні та рекреаційні технології в 9 сучасній індустрії дозвілля Міжнародна науково-практична конференція Київський національний університет культури і мистецтв; 4–6 червня 2004 р. Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/smal.htm.
6. Трофименко О. Дозвілля української молоді / О. Трофименко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 276 – 284.

Тема 7. Особливості дозвіллевої діяльності представників різних соціально-демографічних груп

1. Методологічні підходи до аналізу специфіки вільного часу та дозвілля в різних соціально-демографічних групах.
2. Особливості дозвілля в різних соціальних груп населення.
 - 2.1. Особливості дозвілля підлітків та молоді.
 - 2.2. Особливості дозвіллевої роботи з дорослими.
 - 2.3. Особливості сімейного дозвілля.
3. Актуальні форми молодіжного дозвілля.
4. Ціннісні орієнтири у сфері дозвілля.

Основні поняття: вільний час, дозвілля, ціннісні орієнтири у сфері дозвілля, особливості дозвілля.

1. Методологічні підходи до аналізу специфіки вільного часу та дозвілля в різних соціально-демографічних групах

Зміст вільного часу залежить від фінансового стану людини, території проживання, соціального статусу, освіти, традицій та звичаїв, національності, віросповідання, професії, політики держави, стану здоров'я, характеру й темпераменту, віку, статі, сімейного стану та інших факторів.

Вільний час виконує такі функції: рекреативна, комунікативна, розвиваюча, соціалізуюча, гедоністична, компенсаторна.

Ці функції реалізуються в різних видах діяльності в час. Є підстави вважати, що труднощі у виявленні сутності вільного часу, найімовірніше, була зумовлена тим, що як будь-яке об'єктивно існуюче явище воно має сутності різного порядку, кожна з яких розкриває одну з його соціально значущих граней. Зокрема сутністю першого порядку – онтологічною сутністю (тобто визначальною його існування як самостійного феномену) є те, що вільний час є час, не зайнятий справами виробничої чи життєвої необхідності. Проте виділення в часі лише цього аспекту розглядалося в соціології як недостатнє, що занижує його соціальну цінність. Прихильники такого підходу бачили сутність вільного часу в духовно насиченій діяльності, а також у морально та естетично прийнятних формах дозвілля, як видах відновлювальної діяльності, яким віддається індивід після праці. У той самий час особливе значення вільного часу в тому, що він є істотною умовою вільного й гармонійного розвитку особистості. Тобто вільний час може бути використаний як засіб фізичного та духовного вдосконалення індивіда. Узагальнюючи сказане, можна дійти невтішного висновку, що й конкретна особистість визначають собі способи використання вільного часу відповідно до своїх потреб, інтересів та цілей. Виявлення сутності вільного часу не є суто теоретичним завданням,

а має на меті встановити його суспільне та індивідуальне призначення, а через це і його соціальну цінність. Дослідження вільного часу продемонструвало суспільний інтерес до нього й показало практичну значущість цього соціального феномену в найважливіших сферах життя суспільства та на різних етапах його розвитку.

У літературі, присвяченій вивченню проблеми вільного часу виділяють основні підходи, зазначені нижче.

1. *Економічний підхід*, у межах якого вільний час сприймається як частина позаробочого часу, використовуваного для розширеного відтворення робочої сили, і навіть підготовки більш кваліфікованих працівників, які відповідають вимогам епохи науково-технічного прогресу. Цей підхід розглядає вільний час як засіб, що сприяє перетворенню індивіда на більш розвинену особистість, як він знову вступає в процес виробництва та позитивно себе в ньому проявляє.

2. *Соціологічний підхід* вирізняється найглибшим вивченням проблеми. Він характеризується всебічним вивченням феномену соціального часу, виявленням його природи, співвідношення робочого і позаробочого часу, ролі вільного часу для життєдіяльності різних груп населення тощо. Можна сказати, що соціологічний підхід найбільш змістовно та повно досліджує проблему вільного часу, виявляє всі складові цього соціального явища. Зокрема в межах цього підходу досліджують залежність утримання вільного часу від різних соціально-історичних та індивідуальних причин, а також від об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Важливу роль соціолога в дослідженні вільного часу відіграє виявлення основних типів проведення часу людей і навіть аналіз та розроблення механізмів регулювання як величин вільного часу, властивих різним верствам населення, а також його змісту. Питання утримання вільного часу особливо делікатне, оскільки у сфері його вирішення стикаються суспільні та особисті інтереси. Так, наприклад, суспільство прагне спрямувати особистість до морально та естетично значущих видів діяльності, а особистість може мати девіантні інтереси, тобто вони відхиляються від суспільних. Колізія, що виникла, повинна бути вирішена законними засобами та в прийнятних формах, без зазіхання на особисті права та свободи громадян.

3. *Соціально-психологічний підхід* досліджує, наприклад, ставлення індивідів до вільної діяльності, та довільні зміни вільного часу в бік його збільшення за рахунок скорочення робочого чи навчального часу. Водночас із погляду цих індивідів існують два типи діяльності:

- діяльність, що є безпосередньою цінністю для індивіда, підкріплена його позитивними психічними станами, чи яка приводить до них;

- діяльність, що має значення лише в зовнішніх результатах, у чужих системах індивідуальних цінностей. Змістовною стороною цього підходу є аналіз суб'єктивних відносин до маси можливих видів діяльності та виявлення причин переваги її конкретних видів. Найбільшу увагу дослідники цього напрямку приділяють вивченню змісту вільного часу підлітків та молоді.

4. *Педагогічний підхід* є близьким до соціально-психологічного підходу. Його основною орієнтацією є дослідження методів, форм і засобів виховного впливу на особистість, що формується у сфері вільного часу. Прихильники цього підходу всім змістом своєї дослідницької діяльності наголошують, що вільний час – це не зона абсолютної незалежності індивіда від суспільства. Реалізуючи свій вільний час, людина залишається соціальним суб'єктом і нею поширюється вся сукупність норм регулятивного характеру, оскільки у сфері вільного часу здійснюються як її індивідуальне життя, так і соціальне буття, відбувається взаємодія з іншими людьми.

У соціологічній літературі можна назвати ще один, менш популярний і менш продуктивний підхід, що зводить вільний час до всього обсягу позаробочого часу. По суті, представники цієї думки ділять весь бюджет часу людини на дві частини: на робочу та неробочу, нехтуючи тим самим ознакою власне вільного часу як періоду, не обтяженого рутинною необхідністю. Потрібно особливо наголосити, що виділені підходи до вивчення вільного часу перебувають між собою у творчій взаємодії та діалектичному взаємозв'язку, що визначає цілісність процесу дослідження феномену вільного часу.

Останні десятиліття ХХ – початок ХХІ століття відзначені бурхливим розвитком теоретичних досліджень у галузі дозвілля. У постіндустріальних країнах Європи та Північній Америці теорія дозвілля міцно утвердила себе як самостійний науковий напрямок у системі соціальних наук. Найбільш повно історичний аспект досліджень поданий у роботах американського філософа Шарля Сильвестра. Він вважає, що дві течії європейської думки ще в далекі часи задали тон усім подальшим підходам до трактування понять «робота» та «дозвілля» – антична філософія та раннє християнство. Першими, хто сформулював дихотомію «робота–дозвілля», були Платон та Аристотель. У «Законах» Платона зазначено, що філософи через своє покликання та здатність до досягнення істинного знання та громадянського лідерства можуть не займатися ремеслом. Їхня філософська та політична діяльність потребує дозвілля та свободи від необхідності працювати для добування коштів для існування. Платон вважає фізичну працю долею «нижчого типу» людей, рабів і робітників, не придатних за своєю природою до дозвілля, затребуваному морально вищого життя. Дозвільна діяльність «вищого класу» громадян

перевершує всі інші види діяльності. Аристотель вважав, що дозвілля є найважливішою умовою споглядальної діяльності, яку він розцінював як «вище життєве благо». У «Нікомаховій етиці» він викладає моральний імператив дозвілля як констатацію того, що «щастя є залежне від дозвілля». Він переконаний, що фізична праця для виживання і є ворожою дозвіллю, вона заважає спогляданню, а також скорочує час на участь у цивільному та культурному житті. Уся морально виправдана діяльність, вважає Аристотель, обертається довкола дозвілля.

Наступний етап у розвитку поглядів на роботу та дозвілля пов'язаний з іудейсько-християнськими вченнями в ранній період християнства та ідеології чернецтва. Ш. Сильвестр звертає увагу на те, що в ранньому християнстві час, відпущений на дозвілля бере на себе «безмовну» роль відновлення сил людини. Сюжет про те, що на сьомий день після створення світу Бог відпочивав і тому людські істоти не повинні були виконувати жодної роботи, ніби узаконював право людини на дозвілля, але сенс його полягав у прославленні Бога та насолоді його творіннями. Ш. Сильвестр особливо зупиняється на ролі окремих представників чернецтва та чернечого руху загалом у розвитку ідей праці та дозвілля в середні віки. Одним із яскравих прикладів є складений Святим Бенедиктом (480–550) перелік правил для управління життям чернечого ордена бенедиктівців. У своїй праці «Правила» він вказує на те, що «дозвілля – ворог душі», і тому брати-ченці повинні витратити деяку кількість часу на фізичну роботу й читання божественних книг. Католицький теолог святий Тома Аквінський (1225–1274) висловив своє кредо так: усе у світі підпорядковане молитві та спогляданню Бога. Свобода від фізичної праці вимагає від людини зайнятися духовною роботою.

Корінні зміни в переосмисленні поняття «дозвілля» внесла протестантська Реформація. Було проголошено цінність будь-якої роботи, якою б грубою вона не здавалася. Неробство, ледарство засуджували як марно витрачений людиною час, що розбещує її. Отже, дозвілля було пов'язано з ледарством і марнотратством, що спричинило його поступову девальвацію.

Надалі, Дж. Локк розвинув ідеї, закладені в Протестантській робочій етиці, надав їм характеру світської науки. На противагу праці неробство Дж. Локк характеризував як аморальне, розуміючи під ним марнотратство дозвілля вищого класу. Дозвілля розглядали лише з погляду рекреації, відновлення сил людини до роботи.

К. Маркс вважав, що в майбутньому комуністичному суспільстві більш висока машинна технологія дозволить скоротити до мінімуму час, необхідне виробництва всього життя, збільшивши цим час для дозвілля. Дозвілля в розумінні К. Маркса, не просто забава, розвага, відпочинок, але насамперед

праця, витрачена на творчість заради неї самої. Творчість має переважно заповнювати вільний час людини. Це сприяє самореалізації людини та приносить справжнє щастя.

Українська соціологія дозвілля акцентує увагу на тому, що діяльність у вільний час цінна сама по собі, і тому відчувається як вільна діяльність. Для сучасної людини можливість відволіктися від виконання своїх обов'язків (трудових, цивільних, сімейних) і поринути у свій власний світ, займатися тим, чим хочеться, а не тим, що має, набуває особливого значення. Проте, ритм сучасного життя та умови досягнення успіху такі, що змушують людину нехтувати повноцінним дозвіллям. Праця та відпочинок – два необхідні й цілком рівноцінні компоненти здорового та щасливого життя людини, проте особистий вільний час сьогодні явно принесений у жертву роботі. Відповідно соціологічним дослідженням, вільний час є майже вдвічі менш цінною сферою життя, ніж робота. Навіть сьогодні в Україні ще не прижилась тенденція, що формується в розвинених країнах з 1960-х рр., коли збільшення обсягу вільного часу (через зменшення робочого часу) супроводжується зростанням його значущості, а дозвілля стає чи не основною цінністю власне людського існування. Чим вище становище в ієрархії благополуччя, тим вища цінність вільного часу. Вища актуальність вільного часу визначається його дефіцитом. Досягнення фінансового благополуччя часто забезпечується за допомогою відмови від дозвілля, повної зосередженості на досягненні трудових, кар'єрних успіхів. Цінність вільного часу для українців загалом досить велика, але це далеко не безперечний пріоритет. Але навіть така досить помірна потреба в наявності вільного часу не задовольняється повною мірою. Отже, потреби українців у вільному часі задоволені або можуть бути задоволені на сьогодні лише наполовину, однак сам собою факт наявності вільного часу ще не означає того, що люди мають повноцінне дозвілля, і справа тут у його змістовному наповненні.

2. Особливості дозвілля в різних соціальних груп населення

2.1. Особливості дозвілля підлітків та молоді

Організація дозвілля – одне з важливіших завдань соціокультурної діяльності, що передбачає проведення культурно-мистецьких масових заходів, створення любительських об'єднань, аматорських колективів за жанрами для населення різних вікових категорій тощо.

Одним з основних принципів організації дозвілля є врахування вікових особливостей аудиторії. Диференціація за цими ознаками в різні часи була характерною під час організації відпочинку. Кожна вікова категорія має власні дозвіллеві орієнтації та потреби. У межах різних вікових груп також існують

різноманітні форми дозвілєвої діяльності. Вони залежать від ряду факторів: місцевих традицій; освіти, інтересів; соціального статусу, фінансових можливостей тощо.

Для того, щоб правильно планувати культурно-дозвілєву діяльність, знати психологічні особливості кожної групи, чітко визначати завдання клубного закладу в роботі з тією чи іншою віковою категорією, працівники галузі повинні визначати основні види діяльності для кожної категорії населення.

Так для шкільного віку – домінуюча ігрова діяльність; у молодіжному віці – навчання людей; середнього та старшого віку – трудова діяльність. Тому кожна вікова категорія має свої форми та методи роботи з організації дозвілля.

Говорячи про організацію дитячого дозвілля, треба врахувати те, що діти теж належать до різних вікових груп: *молодші школярі; підлітки; старшокласники.*

Важливо, щоб організація виховної діяльності та дозвілля відповідала сучасним потребам і запитам дітей.

Основними завданнями організації дозвілля є:

- забезпечення всебічного розвитку дитини;
- формування суспільно-громадського досвіду особистості;
- розвиток, стимулювання та реалізація її духовного та творчого потенціалу;
- створення системи пошуку, розвитку й підтримки юних талантів, обдарувань;
- залучення до соціокультурних цінностей;
- задоволення потреб у професійному самовизначенні;
- виховання вольових якостей, формування активної життєвої позиції, здорового способу життя засобами фізичної культури, спорту та просвітницької роботи.

Організаторам дозвілля треба чітко знати особливості цих вікових груп.

Для *молодших школярів* (6–10 років) характерне бажання вчитися, щоб більше пізнати світ. Саме в цьому віці формується наполегливість, працьовитість, відповідальність. Діти цього віку опановують моральні норми та правила поведінки, у них формується самостійність.

Діти пізнають світ через гру, а тому в основі форм роботи з молодшими школярами повинна бути гра як універсальний метод пізнання, навчання, організації відпочинку. Тому клубні працівники повинні бути дуже уважними під час організації ранків, свят, конкурсів, ігрових програм для дітей

молодшого віку, тому що діти цього віку сприймають усе ще через яскраві образи, реквізит, оформлення.

Рекомендуємо проводити масові заходи, які можна класифікувати за напрямками: розважально-пізнавальні програми; театралізовані ігрові програми; фестивалі ігрових програм; різноманітні програми для гуртківців клубного закладу; турніри з настільних ігор, корпоративні свята для дітей.

Наприклад, деякі форми, які можна використати:

- *творчі тижні* – дитячої книги, музики, театру, кіно, образотворчого та ужиткового мистецтва;
- *дні відкритих дверей* у культурно-освітніх закладах різних типів, із якими клубні заклади співпрацюють дуже плідно, тому що всі вони роблять одну справу;
- *конкурсно-розважальні програми* – костюмовані вікторини, дні «ласунчиків», дні народження;
- *дні спілкування з природою*;
- *концерти, виставки, конкурси*; фестивалі самодіяльних дитячих творчих колективів, організація гастрольних виїздів та участь у міжміських, районних, обласних культурно-мистецьких акцій для дітей тощо.

Для *підлітків* (10–15 років) характерна потреба пізнати себе, показати себе, знайти однодумців, проходить активний процес професійної орієнтації. У цьому віці діти особливо чутливі, вони вперше закохуються, у них починається статеве формування; формуються такт, такі почуття як порядність, доброзичливість, милосердя, гідність, совість... Тому індивідуальні, групові бесіди найбільш ефективні в роботі із цією віковою групою.

У підлітків розвивається бажання до творчого підходу в опануванні тієї чи іншої справи, вони навчаються критично оцінювати свої дії. У зв'язку із цим для них можна організовувати клуби за інтересами, профорієнтаційні об'єднання, зустрічі й консультації з працівниками медичної та правової сфери тощо.

Старшокласники (15–17 років) хочуть реалізувати навички, які одержали і вдома, і в школі, у роботі різноманітних гуртків та об'єднань. У цьому віці формуються погляди про природу суспільства, вони висловлюють свої думки з приводу економічного та політичного життя в державі, готуються вийти у «велике життя».

Для цієї вікової групи характерні такі форми організації дозвілля як диспути, ток-шоу, лекції, вечори відпочинку, диско-програми, конкурси,

консультації тематичні вечори, дні інформації, дні фахівця, виставки художників, виставки рукоділля.

Для підлітків і старшокласників велике значення має інформаційно-пізнавальне направлення роботи. У клубних закладах рекомендуємо використовувати різні форми та види дозвіллевої діяльності:

- *музичні* (виступи рок-груп, музичні фестивалі, концерти);
- *театральні* (театралізовані свята й видовища, мистецькі фестивалі, карнавали);
- *просвітницькі* (лекції, диспути, тематичні вечори літературні вечори «Душі прекрасні почуття», бесіди «У світі гарних манер», зустрічі з цікавими людьми, вечори-портрети (фольклористів, поетів-піснярів, авторів-гумористів та інших);
- *хореографічні* (танцювальні шоу, вечори народного танцю, виступи самодіяльних танцювальних колективів);
- *декоративно-прикладні* (конкурси моди та краси, виставки експозиції, фестивалі ремесел) та інші.

Також можна ознайомити школярів навчити вмінню проводити дискусію, відстоювати своє вміння. Для цього проводяться цікаві та різноманітні ігри, такі як «Ігри в конфлікти», «Шоу-клуб», ділові ігри «Адаптація», конкурсні програми, «Брейн-ринг» та інші. Постійно клубні працівники повинні бути в пошуках нових та цікавих ігор, у котрих би діти змогли себе проявити.

Для молоді нинішнього часу характерна широта кругозору, різносторонність знань, що є результатом підвищення інформатизації. Молодь сьогодення не завжди замислюється над «високими духовними проблемами». Її більше турбують труднощі повсякденного життя. Вона перебуває під значним впливом не кращих зразків масової культури, особливо це яскраво виражено на телебаченні та в пресі. Молодіжна аудиторія настільки різнопланова, а її ставлення до життя неординарне, що перед працівниками клубних закладів виникає питання: «Як зацікавити молодь, щоб вона відвідувала клубні заклади?».

Тому працівники соціокультурної сфери повинні знаходитися в постійному пошуку. Повинні вводити нові форми й методи організації дозвілля, що надають молоді можливість розкрити талант, духовно-емоційні розумові здібності.

Найбільш популярними в молоді сьогодні – вечори відпочинку, дискотеки, відеотеки; музичні, літературні, театральні салони; шоу-програми,

інтелектуально-пізнавальні й розважальні конкурси, фестивалі, карнавали, бали, аукціони тощо.

Отже, робота з підлітками та молоддю повинна мати чітку систему взаємодії дитячих, підліткових і молодіжних організацій, громадських центрів, бізнесових кіл, культурно-мистецьких і релігійних інституцій.

Соціопедагогічним пріоритетом у роботі з підлітками та молоддю повинен бути індивідуальний підхід, адресна спрямованість дозвіллевих заходів, орієнтація на акцентуацію внутрішнього світу особистості. Такий підхід забезпечений створенням необхідного простору для неформального спілкування, взаємодії представників різновікових груп, підготовки культурно-дозвіллевих програм, що не лише відповідають новітнім технологіям, а й відрізняються творчою конструктивністю, належним естетичним рівнем та емоційним забарвленням, позитивно впливають на духовний світ особистості.

В умовах дозвіллевої діяльності зарубіжних країн використовують різні форми виховання підлітків та молоді. Вони визначаються:

- постійністю та систематичністю у вихованні;
- диференційованим підходом до різних соціально-демографічних угруповань та осіб; залученням підлітків та молоді до активної суспільно корисної та особистісно значущої діяльності;
- стимулюванням та регулюванням самовиховання й саморозвитку молоді, вирішенням її соціально-культурних проблем, реалізацією соціальних та економічних ініціатив, розкриттям творчого потенціалу особистості;
- оптимальним поєднанням одержаних теоретичних знань із практичною діяльністю.

Зарубіжні дозвіллеві заклади оптимально поєднують різні напрями роботи з підлітками та молоддю: культурно-дозвіллевий, рекреаційний, соціально-профілактичний, профорієнтаційний, спортивно-оздоровчий.

Пріоритет у дозвіллевій роботі з підлітками та молоддю надають програмам, спрямованим на: організацію змістовного дозвілля підлітків та молоді, розвиток творчого та духовного потенціалу молоді в інтересах її становлення та самореалізації, профілактику та попередження правопорушень і негативних явищ у підлітковому та молодіжному середовищі, популяризацію здорового способу життя, підтримку талановитої молоді, сприяння професійній орієнтації та працевлаштуванню.

Зміст соціально-культурної діяльності повинен бути адекватним рівню духовного розвитку особистості, її життєвому досвіду. Йдеться про безперервний розвиток духовних та інтелектуальних сил кожної людини, що

здійснюється методом систематичного розвитку її активної соціально-культурної діяльності.

Робота соціокультурних закладів із підлітками й молоддю полягає в оптимальному поєднанні різних напрямів діяльності, що гармонійно доповнюють один одного, а саме:

- *культурно-дозвіллевий і рекреаційний*, що передбачає створення умов для відпочинку й рекреації, для самовдосконалення молоді, її творчого розвитку за допомогою заходів розважального характеру, роботи майстерень, культурно-мистецьких гуртків, виставок, конкурсів, фестивалів;

- *соціально-профілактичний*, спрямований на створення умов для інтеграції особистості в соціум, на попередження негативних явищ у молодіжному середовищі методом використання різних форм роботи інформаційно-консультативної допомоги, бесід, диспутів, «шкіл молодих батьків», семінарів, індивідуальних зустрічей, театротерапії, сімейних вечорів, виставок художньої творчості, активного залучення підлітків і молоді до суспільно корисної праці;

- *профорієнтаційний*, що має на меті не просто самовизначення підлітка на сучасному ринку професій, але й навчання його самоосвіті та саморозвитку, умінню навчатися, активно використовуючи свій вільний час. Сутність профорієнтаційного напрямку дозвілля полягає в допомозі усвідомленого вибору професії, формуванні потреб поглиблювати набуті знання, оновлювати їх та практично використовувати;

- *спортивно-оздоровчий*. Основним завданням цього напрямку діяльності є зміцнення здоров'я підлітків, формування та розвиток фізичної культури засобами дозвілля.

2.2. Особливості дозвіллевої роботи з дорослими

Одним із важливих напрямів дозвіллевої діяльності є вдосконалення роботи з дорослими – працівниками виробничої, наукової, культурно-мистецької сфери, військовими, бізнесменами тощо.

Специфіка дозвіллевої роботи з дорослими насамперед залежить від психологічних, фізичних, розумових здібностей людини цієї соціальної групи. Період зрілості охоплює віковий проміжок від 25 до 55 років і характеризується своїми, притаманними лише йому особливостями. Це час, коли доросла людина реалізується в роботі, у сім'ї, вихованні дітей. Вона має найкращі можливості адаптуватися до навколишнього світу, впливати на суспільні зміни та враховувати зміну ситуацій у власному житті. У період зрілості виявляються розвинені здібності та задатки людини, максимально розкривається її потенціал і творчі вміння. І хоча доросла людина повинна

узгоджувати свої дії із цінностями, правилами, волевиявленням оточуючого, вона вже є сформованим «Я», добре знає та об'єктивно оцінює свої позитиви й недоліки, уміє аналізувати свої сили та слабкості, приймає зважені рішення, врешті-решт, будує власне життя за своїми правилами та бажаннями.

Питаннями дозвіллевої діяльності із цією категорією населення займаються об'єднання за інтересами, дозвіллеві центри, рекреаційні комплекси, клуби, готелі, парки, клуби для ділових людей, інші дозвіллеві заклади. На її розвиток впливають такі чинники:

- *соціально-економічні* (формування громадської думки, спрямованої на вирішення соціально-культурних проблем дорослої людини як проблем сучасного суспільства, створення умов для участі дорослої людини в дозвіллевих заходах та програмах, економічне забезпечення дозвіллевої сфери для одержання соціально значущих результатів);

- *культурні* (традиції і звичаї народу, його етнічні та історичні особливості, способи залучення людини до соціально-культурної творчості);

- *психологічні* (піднесення креативного потенціалу людини, можливостей для самореалізації та самовиховання, професійного та освітнього зростання);

- *освітні* (неперервна система освіти, налагодження взаємозв'язків між формальними та неформальними освітніми структурами, створення умов для індивідуальної адаптації людини до освітніх, культурних, професійних змін);

- *реабілітаційні* (розробка адаптаційних механізмів відповідно до особливостей середовища, зменшення або повного усунення причин психологічного та емоційного дискомфорту);

- *компенсаційні* (поповнення втрат попередньої освіти, здобуття додаткових знань, необхідних у різних сферах економічного та соціально-культурного життя, створення умов соціальної та професійної мобільності індивіда, його вільного вибору й можливості зміни професії в умовах сучасного суспільства).

2.3. Особливості сімейного дозвілля

Кожна цивілізована людина постійно має потребу у своїй власній історії, у слідах своєї, нехай і зовсім невидатної біографії. Це духовно збагачує її, а згодом стає частиною спадку її дітям та онукам.

Рід, родина, батьки і діти – усе це тісно змотане в одвічний клубок життя. Століттями наш народ практикував і накопичував мудрі моральні критерії цієї неперервності. Вони передаються (з деякими винятками чи доповненнями) від покоління до покоління, оберігаючи слід роду з діда-прадіда.

Родина – то частинка, краплина у великому морі суспільства, одна з найдавніших і сталих соціальних спільностей. Утворившись на зорі людства, вона пройшла через багатовікову історію та має велике майбутнє. Історія розвитку родини тісно пов'язана з історією розвитку суспільства, народу, країни.

Сім'я як основний елемент суспільства була й залишається берегиною людських цінностей, культури та історичної спадкоємності поколінь, чинником стабільності й розвитку. Завдяки сім'ї міцніє та розвивається держава, зростає добробут народу.

Із сім'ї починається життя людини, тут відбувається формування її як громадянина. Вона – джерело любові, поваги, солідарності та прихильності, то, на чому будується будь-яке цивілізоване суспільство, без чого не може існувати людина. Благополуччя родини – ось мірило розвитку та прогресу країни.

Подані нижче методичні матеріали повинні допомогти клубним працівникам для створення належних умов для спільного проведення культурно-масових заходів, сімейного й родинного відпочинку та дозвілля.

Дати людині певні знання з питань подружнього життя, виховання дітей, допомогти нудні вечори перетворити на цікаві свята зустрічей і змістовного відпочинку, знайти раціональні засоби та форми проведення дозвілля – актуальне питання, яке нині потребує вирішення від культурно-дозвіллевих закладів.

Що потрібно знати, які напрямки визначити?

- виробити систему в роботі закладів культур із родиною;
- визначити послідовність у викладенні матеріалу та організації сімейного дозвілля;
- продумати комплексність форм і засобів роботи з родиною, орієнтуючись на інтереси, уподобання всіх членів родини;
- дати можливість членам родини самим вибирати сферу художньо-дозвіллевої діяльності, тактовно спрямовуючи їх роботу;
- широко використовувати народні традиції, звичаї та обряди у вихованні, спілкуванні, відпочинку родини;
- урахувати специфіку сьогодення, коли батьки через матеріальні нестатки змушені виїздити на заробітки в інші краї, та вони зазвичай намагаються великі релігійні свята, наприклад, Різдво та Паску провести разом із родиною;
- організовувати під час великих релігійних свят родинні вечори в клубі, фестивалі сімейно-побутової обрядовості тощо;

- сприяти формуванню високих моральних якостей громадянина України, запобігаючи виникненню негативних проявів у поведінці, діях громадян.

3. Актуальні форми молодіжного дозвілля

Питання організації дозвілля сучасної молоді виокремлюється своїм евристичним значенням для суспільства. Оскільки без належного наукового доробку, без осмислених і впроваджених заходів з боку держави невикористана у вільний час соціальна активність молоді може мати негативні наслідки як для життя самих представників молоді (різних молодіжних субкультур, працюючої та непрацюючої молоді, студентства), так і для суспільства в цілому.

Підвищення ролі молоді, перетворення її на специфічний соціокультурний феномен нового століття відбувається в усьому світі та пов'язане з виходом сучасної цивілізації до постіндустріального етапу розвитку, зміною парадигм соціального життя. На цій основі відбувається зміна парадигми в теорії молоді. Традиційно описували молоде покоління в термінах соціалізації, як об'єкт виховання, навчання, впливу. Сучасна парадигма виходить із розуміння молоді не лише як вікової, соціально-демографічної групи, а як специфічна соціокультурна реальність, а отже, як суб'єкт соціальної дії та оновлення. Молодь – соціальна група, що відрізняється динамізмом, мінливістю, мобільністю, схильністю до новаторства, рішучістю, безкомпромісністю, максималізмом. Ці риси роблять її сильною та надійною групою населення, із якою пов'язують майбутнє. Випускник вузу, як кінцевий продукт вищої професійної освіти, має сьогодні адекватно сприяти потребам нового суспільства та брати активну участь у вирішенні його проблем. Кількість студентів у світі в останні 30 років зростає в 5 разів і досягла 65 млн чоловік. Прогноз ЮНЕСКО вказує на подальше збільшення чисельності студентів у XXI столітті у всьому світі до 100 млн у 2025 році.

У науці немає єдиної думки щодо вікових кордонів молоді. Найчастіше нижній віковий кордон молоді визначається між 14–16, а верхній – між 25–29 роками. При цьому нижній віковий кордон визначається тим, що з 14 років настає фізична зрілість і людина може займатися трудовою діяльністю, а верхня межа визначається досягненням економічної самостійності, професійної та особистої стабільності.

Концептуалізація однієї з найдинамічніших соціальних груп – молоді, в напрямку соціології має певні аспекти. Так, сучасна соціологія молоді керується тим, що в системі суспільних відносин молодь не займає особливого

місця, а представлена у різних прошарках і соціальних групах. Це розуміння не спростовує таких особливостей молоді як вікові, соціально-психологічні, фізіологічні, специфічні інтереси, потреби та ціннісні орієнтації. Кожен із названих факторів має свою систему класифікації та певні інваріантні пояснення. Наприклад, вікові особливості молоді: демографічний підхід визначає категорію «молодь» людей від 18 до 30 років, із погляду статистичного – 14–30, соціологічний – 16–30. Іноді межа саме соціологічного розуміння віку молоді досягає 33 років, оскільки враховують показники тривалості освіти (студентська молодь), соціально-психологічні ознаки (молодіжні субкультури та контркультури).

Тому одне з найпоширеніших визначень поняття «молодь» є таке, що молодь – це така частина населення (у віці 14–30 років), яка пов'язана із сучасним способом життя, бере участь хоча б в одному з видів життєдіяльності й праці, також є носієм і споживачем усіх сучасних форм культури.

За законами України віковий статус молоді означається від 15 до 28 років. У соціокультурному аспекті верхня межа віку молоді визначається з урахуванням юридичного повноліття, закінчення навчання, здобуття професії, одруження та набуття економічної незалежності.

Вільний час можна визначити як ту частину соціального, зокрема й позаробочого часу, яка вивільнена від невідкладних справ і є часовим простором вільної діяльності та вільного розвитку особистості. Однією з найважливіших категорій соціології вільного часу є поняття «культури вільного часу». Культура вільного часу – це зміст вільного часу, спосіб і міра його якісного освоєння з погляду реалізації та збагачення людських сутнісних сил.

Отже, проблема соціального регулювання використання вільного часу молоді – це здебільшого забезпечення об'єктивних умов для прояву активності молодої людини, знаходження оптимальних форм впливу на неї, цілеспрямоване формування потреб, інтересів, ціннісних установок різних соціальних груп молоді. Особливе місце в питанні регулювання вільного часу посідає проблема саморегулювання. На останнє впливає ціла система факторів. Серед них: реальна поведінка молодої людини, усвідомлення нею сенсу свого життя, її соціальна активність, потреби та інтереси, соціальні орієнтації, сприйняття вільного часу як цінності, життєві плани–цілі, почуття відповідальності, рівень загальної культури, стан здоров'я, адекватне визначення своїх можливостей, тощо.

Проблема організації дозвілля молоді є важливою в аспекті аналізу державної діяльності цього напрямку. Ритм життя сучасної людини досить динамічний і не передбачає багато часу для відпочинку. Особливості

організації життя молоді людини також потребують постійної уваги й напруженості – теперішня соціальна реальність вимагає зібраності. Саме тому сучасна молодь потребує організованого відпочинку.

Розглянемо молодь як об'єкт дослідження. Виділяють три основні підходи до її визначення. Перший підхід (соціально-психологічний), розглядає молодь як носія властивостей молодості. Він має два напрямки розуміння і дослідження молоді. Один із них визначає молодь як вікову групу, нехтує фактом впливу на розвиток молоді соціальних інститутів, культурних, економічних та політичних умов життєдіяльності суспільства. Другий напрямок розглядає молодь як покоління, що проходить через певний етап життєвого циклу людини, пов'язаний із найактивнішим періодом соціалізації особистості.

Другий підхід (стратифікаційний) розглядає молодь як особливу соціально-демографічну групу в структурі суспільства з особливим соціальним статусом та характеристиками, що визначаються віком. Представники – Р. Розенмайр, Г. Шельські, Ш. Ейзенштадт та інші.

Третій підхід (соціокультурний чи субкультурний) розглядає молодь як соціокультурну спільність, носія спільних групових цінностей. Особливу увагу в межах цього підходу приділяють вивченню молодіжних субкультур. Представники – К. Мангейм, М. Мід, Т. Роззак та інші.

Молодь як соціальна група виконує відтворювальну, трансляційну, інноваційну функції, що дозволяє позиціонувати молодь як самостійну громадську групу.

Відтворювальна функція полягає в придбанні та накопиченні знань, практичних навичок та досвіду попередніх поколінь, трансляційна – передача цього досвіду, інноваційна – у перетворенні цих знань і вмінь та вносить щось нове.

Звернемося до тенденцій у дозвільних практиках молоді України. Дозвілля за умови його правильної організації – неоціненний фактор у функціонуванні, сприйнятті та присвоєнні молоддю цінностей духовної культури.

Проблема дозвілля – це проблема освоєння, відтворення та розвитку, культурного простору, формування позитивної активності молодіжної частини населення, а також творчої самореалізації. Зміни в соціально-економічному житті російського суспільства безпосередньо впливають на зміст вільного часу та дозвілля молоді.

Міська молодь одержала більш широкі можливості для дозвілля не лише для відпочинку та розваг, але й для саморозвитку. Цій тенденції сприяла поява нових технічних можливостей, форм проведення дозвілля. Зокрема

комп'ютер, Інтернет тощо. Вони стали невід'ємними складовими структури дозвілля молоді.

Сучасна молодь активно використовує такі форми як роботу за стаціонарним комп'ютером / ноутбуком / планшетом / смартфоном, читання новин, перегляд відео / фото, прослуховування музики, читання книг; використання додатків / ігор; спілкування в соціальних мережах. Відбулися також трансформації взаємини молоді до громадської діяльності. Нині відсутня обов'язковість участі в громадській діяльності, тому залучення молоді до таких процесів звелось до мінімуму.

У різних дослідників частка молоді, що в громадській діяльності, становить від 2 % до 18,8 %. Причому, у середньому цей показник дорівнює 10,4 %, виходить, що в громадській роботі бере участь лише кожна десята молода людина. Громадська діяльність молоді у великому місті займає невелику частку в загальному бюджеті часу, зазвичай це стосується студентської та шкільної молоді, тому що вони насамперед пов'язані з організацією заходів у навчальному закладі, наприклад, організація олімпіад, урочистостей, спортивних змагань тощо. Зазначимо, що організаторами цих заходів є шкільний чи студентський актив. Сьогодні громадська діяльність набуває нових форм. Це може бути організація різних соціальних акцій та флешмобів, а також участь у студентських загонах, молодіжних ініціативних об'єднаннях тощо.

Отже, дозвілля сучасної молоді великого міста використовує насамперед в особистих інтересах, наприклад, у підвищенні свого професійного рівня чи задоволенні комунікативної потреби. Зазначимо, що оскільки ця діяльність втрачає суспільну значущість, її можна ідентифікувати, як одну з форм використання вільного часу.

Дослідження інших соціологів показують, що в загальній структурі вільного часу міської молоді активні (спілкування, творчість, спорт) та пасивні (відвідування культурних установ, споживання продукції ЗМІ, Інтернету) форми використання вільного часу збалансовані. Найважливішою тенденцією вважають зниження частки перегляду телепередач як способу проведення дозвілля. Але це можна пояснити тим, що мережа Інтернет є сучасним джерелом інформації, комунікації, а також виконує всі функції ТБ. Однак, у цій тенденції є й негативна сторона. Так легкість пошуку необхідного матеріалу знизилася інтерес сучасної молоді до читання художньої та спеціальної літератури.

Важливе місце в рейтингу дозвіллевих занять посідає спорт. Це можна пояснити безумовною користю цього виду дозвілля, а також популяризацією спорту в Україні.

Також молодь воліла спілкуватися з друзями та займатися творчою діяльністю. За проведеними анкетними опитуваннями молоді у віці 18–25 років обох статей, перевагу надають відвідуванням розважальних комплексів, кафе.

Можна зробити висновок, що молоді люди здебільшого воліють задовольняти переважно природні, рекреаційні потреби, але в соціально та культурно організованих формах. Також потрібно зазначити, що чим вища загальнодоступність, тим частіше використовують місця проведення дозвілля, такі як, виїзд за місто, особливо прогулянки в парку та дозвілля на пляжі порівняно недорого. Популярністю користуються й міські свята, на них буває 80 % городян. Це свідчить про помітну роль свят у культурному житті міста та молоді. А також про гарну та якісну організацію свят місцевою владою.

Не втратили актуальності також нічні клуби, фестивалі, театри тощо, хоча їх характерна частота відвідуваності – менша кількість разів на рік. Низька відвідуваність може свідчити про невисокий рівень доходу молоді через їхню зайнятість, високу ціну на квитки, нецікавий для молоді театральний / фестивальний репертуар, а також недостатнє рекламування цих подій. Невисока відвідуваність закладів мистецтва свідчить про зниження ролі мистецтва в житті молоді.

Розглянемо молодь як об'єкт дослідження. Виділяють три основні підходи до її визначення як об'єкта для соціологічного дослідження. Перший підхід (соціально-психологічний), розглядає молодь як носія властивостей молодості. Цей підхід має два напрямки розуміння й дослідження молоді. Один із них визначає молодь як вікову групу, нехтує фактом впливу на розвиток молоді соціальних інститутів, культурних, економічних та політичних умов життєдіяльності суспільства. Другий напрямок розглядає молодь як покоління, що проходить через певний етап життєвого циклу людини, пов'язану з найактивнішим періодом соціалізації особистості.

Міська молодь одержала більш широкі можливості для дозвілля не лише для відпочинку та розваг, але й для саморозвитку. Цій тенденції сприяла поява нових технічних можливостей, форм проведення дозвілля. Зокрема комп'ютер, Інтернет тощо. Вони стали невід'ємними складовими структури дозвілля молоді. Сучасна молодь активно використовує такі форми як: робота за стаціонарним комп'ютером / ноутбуком / планшетом / смартфоном, читання новин, перегляд відео / фото, прослуховування музики, читання книг; використання додатків / ігор; спілкування в соціальних мережах. Відбулися також трансформації взаємини молоді до громадської діяльності. Нині відсутня обов'язковість участі в громадській діяльності, тому залучення молоді до таких процесів звелось до мінімуму. У різних дослідників частка

молоді, що в громадській діяльності, становить від 2 до 18,8 % . Причому, в середньому цей показник дорівнює 10,4 %, виходить, що в громадській роботі бере участь лише кожна десята молода людина. Громадська діяльність молоді у великому місті займає невелику частку в загальному бюджеті часу це зазвичай стосується студентської та шкільної молоді, оскільки вони насамперед пов'язані з організацією заходів у навчальному закладі, наприклад, організація олімпіад, урочистостей, спортивних змагань тощо. Зазначимо, що організаторами цих заходів є шкільний чи студентський актив. Сьогодні громадська діяльність набуває нових форм. Це може бути організація різних соціальних акцій та флешмобів, а також участь у студентських загонах, молодіжних ініціативних об'єднаннях тощо.

Отже, дозвілля сучасної молоді великого міста використовується нею насамперед в особистих інтересах, наприклад, у підвищенні свого професійного рівня чи задоволенні комунікативної потреби. Зазначимо, що оскільки ця діяльність втрачає суспільну значущість, її можна ідентифікувати, як одну з форм використання вільного часу.

Дослідження інших соціологів показують, що в загальній структурі вільного часу міської молоді активні (спілкування, творчість, спорт) та пасивні (відвідування культурних установ, споживання продукції ЗМІ, Інтернету) форми використання вільного часу збалансовані. Найважливішою тенденцією вважатимуть зниження частки перегляду телепередач як способу проведення дозвілля. Але це можна пояснити тим, що мережа Інтернет є сучасним джерелом інформації, комунікації, а також виконує всі функції ТБ. Однак, у цієї тенденції є й негативна сторона. Так, легкість пошуку необхідного матеріалу знизила інтерес сучасної молоді до читання художньої та спеціальної літератури.

Важливе місце в рейтингу дозвіллевих занять посідає спорт . Це можна пояснити безумовною користю цього виду дозвілля, а також популяризацією спорту в Україні.

Також молодь воліє спілкуватися з друзями та займатися творчою діяльністю. За проведеними анкетними опитуваннями молоді у віці 18–25 років обох статей, перевагу надають відвідуванням розважальних комплексів, кафе.

Можна зробити висновок, що молоді люди здебільшого воліють задовольняти переважно природні, рекреаційні потреби, але в соціально та культурно організованих формах. Також потрібно зазначити, що чим вища загальнодоступність, тим частіше використовують місця проведення дозвілля, такі як, виїзд за місто, особливо прогулянки в парку та дозвілля на пляжі порівняно недорогі. Популярністю користуються й міські свята, на них буває

80 % городян. Це свідчить про помітну роль свят у культурному житті міста та молоді. А також про гарну та якісну організацію свят місцевою владою.

Не втратили актуальності й нічні клуби (37,5 %). У нижній частині списку виявилися малі будинки культури (30 %), фестивалі (22,5 %), театри опери та балету (17,5 %), драматичні театри (15 %). Їм характерна низька частота відвідуваності – менше разу на рік. Низька відвідуваність може свідчити про невисокий рівень доходу молоді через її зайнятість, високу ціну на квитки, нецікавий для молоді театральний фестивальний репертуар, а також недостатнє рекламування цих подій. Невисока відвідуваність закладів мистецтва свідчить про зниження ролі мистецтва в житті молоді.

Питання для контролю та самоперевірки

1. На яких принципах здійснюють дозвілєву роботу з підлітками та молоддю?
2. Від яких соціокультурних факторів залежить ефективність педагогічного впливу на молодь?
3. У чому полягає сутність дозвілєвих заходів профорієнтаційного спрямування?
4. Які характерні ознаки осіб певної вікової категорії?
5. Які чинники впливають на розвиток дозвілєвої діяльності дорослих?
6. Які пріоритетні напрями дозвілєвої роботи з дорослими?
7. Які дозвілєві заклади популярні серед дорослих і чому?

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізувати результати соціологічних досліджень, які відображають особливості дозвілєвої діяльності різних соціально-демографічних груп.
2. Розробити рекомендації щодо організації вільного часу та дозвілля різних соціально-демографічних груп.
3. Проаналізувати ціннісні орієнтації у сфері вільного часу та дозвілля певної соціально-демографічної групи (соціально-демографічна група на вибір).

Теми для рефератів

1. Проблеми спадковості поколінь у сфері вільного часу та дозвілля.
2. Особливості прояву молодіжної субкультури у сфері вільного часу та дозвілля.
3. Гендерні особливості у сфері вільного часу та дозвілля.

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу і дозвілля : навч. посібник / Н. Б. Бабенко. – Київ : ДАКККіМ, 2006. – 196 с.
2. Соціологія культури : навч. посібник / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ», 2000. – 334 с.

Додаткова література

1. Петрова І. В. Культурно-дозвіллеві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети [Електронний ресурс] / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – 2011. – № 1. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2011_1/21.pdf.
3. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвіллевого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні / С. Ю. Скляр // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. Вип. 45. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. – С. 206 – 214.
5. Соціологія культури : навч. посібник / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ», 2000. – 334 с.
6. Трофименко О. Дозвілля української молоді / О. Трофименко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 276 – 284.

Тема 8. Трансформація форм та змісту вільного часу та дозвілля в сучасній соціокультурній реальності

1. Проблеми модернізації культурно-дозвіллевої сфери.
2. Інноваційні заклади культури та дозвілля.
3. Сучасні дозвіллеві практики як прояв культурного різноманіття.

Основні поняття: дозвілля, соціокультурна діяльність, модернізація соціокультурної сфери, інноваційні заклади культури, дозвіллеві практики.

1. Проблеми модернізації культурно-дозвілєвої сфери

Відродження української культури, повернення до витоків національних оберег, розквіт духовності пов'язані з удосконаленням державних механізмів впливу на культуротворчі процеси. Усе це дає поштовх до впровадження в практику культурно-дозвілєвої діяльності інноваційних технологій, що сприятимуть вирішенню проблеми модернізації мережі закладів культури.

Розроблення та реалізація державної програми «Культура. Просвітництво. Дозвілля», як основний програмний документ культурно-просвітницької галузі, передбачає оновлення системи управління, реорганізацію інформаційно-методичного забезпечення, створення мережі інноваційних закладів клубного типу.

Радикальна реформація культурно-просвітницької та дозвілєвої діяльності пов'язана з усуненням монополізму та безініціативності, пріоритетним значенням культурних інтересів та запитів населення, упровадженням багатоваріантної системи власності, стимулюванням особистої та колективної зацікавленості працівників культури в результатах своєї праці.

Значні зміни відбуваються у сфері управління закладами культури. Вони пов'язані з відмовою від командно-адміністративних засобів керівництва, оволодінням методикою перспективного планування та прогнозування, навичками створення регіональних культурно-дозвілєвих програм.

Оновлення галузі викликало появу низки соціально-психологічних проблем, які гальмують процеси реконструкції. Це насамперед наявність стійких стереотипів мислення в більшості практиків та представників керівної ланки. Відсутність не лише соціологічних знань, а й психологічної готовності до сприйняття нових ідей, інноваційних навичок, енергійного та компетентного вирішення конкретних питань, уміння користуватися наданими економічними, політичними, правовими свободами, розробляти стратегію і тактику розвитку творчих структур. Серед нових вимог до працівників культурно-просвітницької сфери потрібно визначити такі, як:

- оволодіння методологією моніторингу культурно-дозвілєвої діяльності й забезпечення її компетентної організації на рівні обласних та районних управлінських структур;
- кваліфікована участь у визначенні регіональних пріоритетів культурного розвитку з урахуванням історико-культурних, національно-етнічних, релігійних, традиційно-побутових та інших соціальних факторів;

- здійснення маркетингової діяльності з метою визначення видів дозвільної діяльності;
- законодавчо-нормативне забезпечення соціально-культурної діяльності закладів культури;
- створення мережі інноваційних закладів культури;
- патрунування діяльності нових суб'єктів культурної політики (громадські формування, меценати, приватні заклади тощо);
- стимулювання благодійних ініціатив з боку комерційних структур, державних організацій та окремих громадян;
- використання економіко-математичних методів сучасної обчислюваної техніки в плануванні та управлінні закладами культури;
- формування інфраструктури культурно-дозвільної сфери;
- участь у наданні технологічних, інформаційних, рекламних послуг;
- забезпечення організації комерційної діяльності галузі з пріоритетною тенденцією поширення обсягу різноманітних послуг населенню з боку закладів культури.

Значна частина населення відмовляється сприймати ті культурні «послуги», що пропонує сьогодні переважна більшість закладів культури. Чимало спеціалістів культурно-дозвільної діяльності проявляють некомпетентність у важливих питаннях своєї професійної діяльності. Це свідчить про необхідність урахування кадрового компоненту як одного з визначальних у реалізації ідеї реформування. У більшості культурно-дозвільних закладів умови не відповідають культурним потребам населення, що породжує негативне ставлення до цих осередків культури.

Згідно з прийнятою Міністерством культури й мистецтв програмою модернізації культурно-дозвільної діяльності в Україні, основні заходи, спрямовані на оптимізацію ситуації, що склалась в галузі, передбачають:

- визначення принципів і передумов зміни економіко-правових відносин між державою та об'єктами культурно-дозвільної сфери різних форм власності, суб'єктами та об'єктами управління;
- розробку оптимальної структури та функцій органів управління в культурно-дозвільній сфері;
- обґрунтування нового механізму матеріально-технічного та фінансового забезпечення;
- апробацію технології реформування системи кадрового забезпечення культурно-дозвільної сфери;
- створення моделі інформаційного та науково-методичного забезпечення культурно-дозвільної діяльності.

Для реалізації цієї програми було розроблено комплекс регіональних програм, однією з яких є програма «Молодь і дозвілля». У цій програмі зазначено, що за даними соціологічних досліджень за останні роки різко скоротилась участь молоді в громадських формах культурного життя. Новими тенденціями її дозвілля стали комерціалізація, посилення уваги до повсякденного життя особистості, орієнтація на сім'ю, добробут, зростання домашніх форм освоєння культури. Складні соціальні проблеми, що стоять перед молоддю, деформують структуру її дозвілля, у якому традиційна мережа культурно-освітніх закладів посідає дедалі менше місце.

Дозвілля молоді внаслідок позбавлення ідеологічного та соціального контролю, інформатизації духовного життя, стає різноманітнішим і складнішим за змістом і формою. Потреби молоді у сфері дозвілля набувають багатофункціонального характеру внаслідок того, що на дозвіллі орієнтації проектується позадозвіллі потреби. Дозвілля все більше прагматизується, стає механізмом прискореної соціалізації молоді, використовується як засіб компенсації позадозвіллі потреб.

Стійка тенденція до диференціації структури дозвілля різних груп населення зумовлена його розшаруванням. Поряд із поширенням споживацьких тенденцій спостерігається зростання впливу на структуру та зміст дозвілля статусу людей, особливо молодого віку.

Отже, сьогодні актуальним стає впровадження диференційованого змісту дозвілля, його ефективних прийомів, форм, методів, нових дозвіллієвих технологій, поліваріантних способів організації культурно-дозвіллієвої діяльності населення. Зазначене вище повною мірою стосується інноваційних культурно-дозвіллієвих систем (ІКДС).

Інноваційні культурно-дозвіллієві системи – це своєрідна теоретична модель дозвілля, яка розробляється українськими дослідниками, і в основу якої покладено принцип інноваційності та ефективності, з доведенням її до рівня конкретної технології й методики в застосуванні до різних культурно-педагогічних ситуацій та в дозвіллієвій діяльності різних груп населення. Конкретизується ця модель у педагогічній психології культурно-дозвіллієвої діяльності як засіб організації діяльності, репродукування та створення духовних цінностей, що забезпечує значне підвищення ефективності дозвілля.

Основним завданням культурно-дозвіллієвих систем із використанням досвіду соціології вільного часу є:

- аналіз способів одержання об'єктивної інформації про хід культурно-дозвіллієвого процесу;
- визначення категорій і понять культурно-дозвіллієвої діяльності;

- забезпечення умов для активного культурного дозвілля населення, інтенсивного розвитку самостійної культурної діяльності й індивідуальних творчих здібностей;
- пізнання сутності явищ культури, глобальних соціально-культурних процесів;
- узагальнення та вивчення соціокультурної реальності, вихід на рівень визначення тенденцій, закономірностей, типових рис культурно-дозвілльєвого явища.

2. Інноваційні заклади культури

Привертають увагу нові різновиди клубних установ, які успішно функціонують в Україні. Мова йде про створення інноваційних закладів культури нового клубного типу.

Інноваційні заклади культури – це самостійні організаційні форми установ культури клубного типу, які виконують у культурно-дозвілльєвій сфері поліфункціональну або монофункціональну діяльність, спрямовану на задоволення культурних потреб населення. Змістовний характер цієї діяльності визначається типом або моделлю самої установи. Робота інноваційних закладів культури може відбуватися в тісній злучці з діяльністю інших закладів культури регіону, а також з установами, що займаються рекреаційною та дозвілльєвою діяльністю.

За характером діяльності інноваційні заклади культури клубного типу можна класифікувати так:

- *універсальні* – характеризуються різнобічністю, багатофункціональністю культурно-дозвілльєвою діяльністю;
- *спеціалізовані* – характеризуються монофункціональною діяльністю, сфокусованою на певному напрямку культурно-дозвілльєвої роботи. Їх функціонування визначається пріоритетними напрямками культурної політики регіону або інтересами окремих груп населення.

Універсально-комплексний характер можуть мати клубні установи обласного або районного рівня, організовані за принципом міжгалузевої кооперації. Їх характеризує розгалужена інфраструктура, інтегрованість діяльності з установами інших галузей. До подібних закладів належать культурно-оздоровчі комплекси, центри культури й дозвілля, культурно-освітні комплекси, клуби-кафе та ін.

Емпіричний досвід доводить життєздатність інноваційних закладів, побудованих за принципом галузевої кооперації. Це клуби-музеї, клуби-бібліотеки, культурно-естетичні центри. Спеціалізовані або однопрофільні клубні установи відповідають культурним інтересам певних соціальних груп

або напрямкам культурно-дозвіллевої діяльності (клуби жінок, пенсіонерів, будинки фольклору, молоді тощо). Таку спеціалізацію доречно запроваджувати за умов наявності в одному населеному пункті декількох клубних установ.

Інноваційні установи культури клубного типу від звичайних традиційних клубів принципово відрізняють такі складові частини як:

- основні або пріоритетні напрямки роботи;
- зміст діяльності установи;
- організаційна структура;
- система керівництва;
- творчо-виробнича або змістовна діяльність;
- кадрові та матеріально-технічні ресурси.

Отже, запланована модернізація галузі дасть можливість урізноманітнювати типи закладів культури, створювати будинки ремесел, етнографічні центри, центри дозвілля, естетичного виховання, спортивно-оздоровчі, туристсько-екскурсійні тощо, а також розширювати мережу рекреаційних формувань по всій території України, крім центру міських поселень, створювати осередки інформаційно-методичної та практичної допомоги в проведенні домашнього дозвілля (курси, школи, посібники, культурно-дозвіллеві технології тощо), раціоналізувати організацію культурно-дозвіллевої діяльності в трудових колективів.

3. Сучасні дозвіллеві практики як прояв культурного різноманіття

Зростаюча кількість вільного часу в сучасному світі вимагала не лише ретельного вивчення, а й невпинної турботи з боку владних структур, яка одержала свій вираз у концепті «організованого дозвілля». Так, Ж. Дюмазедьє в праці «До цивілізації дозвілля» визначив дозвілля як сукупність занять, що служать для того, щоб відпочивати, розважатися, розвивати свою інформацію чи освіту, свою добровільну соціальну участь після виконання професійних, сімейних та громадських обов'язків.

І якщо дозвілля у своїй рекреаційній функції належить, насамперед, до компетенції індивіда, то що стосується решти (розваги, освіти, соціальної участі), безсумнівно, саме на них і спрямовані різні способи контролю, причому як ідеологічного, так і економічного характеру, починаючи від популяризації масового спорту та спортивних видовищ і закінчуючи сучасною індустрією дозвілля, що існує на основі ідеології конс'юмеризму.

Ця ідеологія маніфестує, що суспільство споживання надає умови для вирівнювання можливостей та задоволення всіх видів смаку, попиту та амбіцій. Ця ілюзія рівних можливостей, що реалізується саме в практиках

дозвілля, яка ще в 70-х роках ХХ століття була описана Ж. Бодрійяром у роботі «Суспільство споживання», повною мірою відповідає вимогам і сподіванням масового суспільства. Сучасне трактування, точніше, презентація дозвілля як часу здійснення нашої індивідуальної свободи, часу, коли ми не працюємо й не беремо участі в процесі виробництва, часу-привілею, дарованого нам індустріальним розвитком, є добре сконструйованим ідеологічним міфом, покликаним приховати від нас відсутність вільного часу й дозвілля як неутилітарної та самоцінної сфери нашого існування, якою ми можемо розпоряджатися на свій розсуд. Для створення та підтримки цієї ілюзії вільного егалітарного дозвілля широко використовують різні міфопродукуючі технології, залучені насамперед у сфері реклами.

Спосіб життя, який пропонує реклама, за своєю ілюзорністю приховує імператив споживання, що поширюється на всі сфери людського буття. За яскравими картинками екранних образів стоїть обіцянка справжності та безпеки існування за умови додержання стратегії споживання.

Експансія подібного роду ідей призвела до реорганізації міського ландшафту та насичення його різними місцями для проведення дозвілля: нічними клубами, ігровими залами, комп'ютерними клубами, торгово-розважальними/дозвільними комплексами тощо.

Побудовані за принципами «місто в місті» і «all inclusive», торгові комплекси симулюють ідею реальності, створюючи замкнене просторово-часове поле, у якому індивід може реалізувати свої потреби, які зі свого боку ініційовані ідеологією споживання. Сама організація внутрішнього простору створює атмосферу святковості (музика, вистави), «райського місця», перенасиченого всілякими послугами й товарами на будь-який смак та гаманець.

Базова потреба в безпеці реалізується завдяки яскравому, але м'якому освітленню, що імітує сонячне світло, прямими, що добре проглядаються, «вулицями»-проходами або в разі циліндричної форми – паноптикума, концентрованості простору на одній точці – спостерігача, він же – потенційний покупець. Потреба в індивідуалізації та самоствердженні реалізується за допомогою можливості вибору як способу проведення часу всередині цього «міста-сонця»: шопінг, до якого належить і більш інтелектуальний вид проведення часу – відвідування книгарень; оздоровлення – басейн та аквапарк, тренажерний зал; розваги – кінотеатр, більярд тощо. Подібні технології в галузі дозвілля покликані приховати обумовленість та відсутність самостійної цінності вільного часу.

Отже, можна сказати, що дозвілля обумовлено двояко. По-перше, і це найбільш очевидно, тимчасова регламентованість, яка укладає дозвілля в певні

часові межі відпустки, канікули, уїкенди тощо. І по-друге, це обумовленість внутрішнього змісту. Час, який не віддано безпосередньо процесу праці, належить другому вектору існування сучасної цивілізації – споживанню. Така бінарна структура соціального часу демонструє те, що саме споживання стає примусовим фактором, який організовує та контролює наш життєвий простір. Ми не можемо розпоряджатися часом дозвілля на свій розсуд, одержати задоволення від його безцільної та бездумної розтрати (треба зауважити, що за рідкісним винятком одержання задоволення взагалі не входить до сфери дозвільної діяльності). Ангажовані уявленнями про статус, соціальні ролі, здоров'я, освіту тощо нам доводиться економно розподіляти свій час дозвілля між здоровим способом життя, престижним споживанням, споживанням культури та ін.

Фітнес-клуби та йога, курорти та «інтелектуальні» тури, курси вивчення мови та флордизайну це й багато чого іншого в результаті виявляється споживанням символічних образів, які служать цілям соціальної стратифікації. Уся сфера дозвілля виявляється маркованою приналежністю до певної групи, спільноти, класу індивідів. «Скажи мені, як ти проводиш свій вільний час, і я скажу, хто ти» – перефразування старої приказки якнайкраще описує проблему диференціації суспільства в галузі дозвілля.

Різні ролі, що грає індивід у «суспільстві спектаклю», детермінують способи проведення дозвілля, що трансформуються в системи самопрезентації. Одним із таких способів є культурний туризм, що перетворився, за влучним зауваженням Х. Гумбрехта, на «соціальний обов'язок». Потреба у відвідуванні культурно-історичних об'єктів, що тривалий час вважали ознакою «освіченості» і яка дозволяла маркувати приналежність до привілейованого суспільства, у зв'язку із соціальними наслідками індустріальної революції (нормуванням робочого часу, запровадженням загальної освіти тощо) стала невід'ємною частиною мотиваційної сфери дозвільної діяльності. Значне поширення масового культурного туризму призвело до його перетворення на ритуалізовану практику дозвілля, участь у якій обумовлена системою самопрезентації, затребуваної в суспільстві споживання. Упровадження за допомогою масової культури образу успішного представника середнього класу, що присвячує своє дозвілля різноманітній діяльності, сенс якої можна звести до поняття «турбота про себе», служить своєю дисциплінарною практикою, покликаною якщо не контролювати, то організувати той час, який у соціології прийнято називати вільним. Вільним від праці, а чи не від тотального контролю суспільства, навіть через «соціальний обов'язок». Саме позиція «соціального обов'язку» формує в системі суспільних взаємодій нову

сферу дозвілля або «дозвільної діяльності», яка витісняє уявлення про пусту свободу на периферію життєвих установок. Це відбувається у зв'язку з ключовою ціннісною установкою, що змінилася на особистісну творчу активність, яка не допускає стратегії лідерства як позитивної життєвої стратегії. Ця переоцінка цінностей стає можливою насамперед завдяки появі нового соціального суб'єкта, чиє воління спрямоване перетворення дійсності й чия діяльність служить створенню нового модусу буття. Номо економікус, будучи спочатку лише теоретичним конструктом неоліберальної економіки, в епоху масового споживання перетворюється на реально чинного та воляючого суб'єкта не лише в економічній, а й у політичній та культурній сферах. Ця нова масова людина виявляється «винною» в руйнуванні «трансцендентного» (Ю. Хабермас) та «соціального» (Ж. Бодрійяр), що встановлює новий порядок щодо тієї традиції, у руслі якої якраз і сформувалися поняття «соціального», «трансцендентного», «культурного», «історичного» тощо.

Зміни в системі культурно-історичних традиційних смислів торкнулися всієї галузі існування, зокрема й повсякденних практик, особливо тих, що безпосередньо формувалися навколо «відживаючих» ліберальних культурних констант – праці, історії, свободи, особистості, нації тощо. Для нового діяльного суб'єкта соціальної практики виявляється переосмислити всю систему життєвих установок у зв'язку із тим полем невизначеності, яке з необхідністю виникає під час зміни культурних детермінант. Неоднозначність інтерпретацій історико-культурного минулого, множинність яких поставила під сумнів саме наявність єдиного простору історичного досвіду, актуалізувала весь комплекс проблем, що належить до самоідентифікації індивіда та групи, який концептуалізувався в соціогуманітарному дискурсі в «пошуку ідентичності». Концепт ідентичності, вибудовуваний із певної культурно-історичної, етнічної, релігійної тощо приналежності, конструюється з урахуванням деяких опорних точок, у яких матеріалізуються базові цінності.

Однією з таких цінностей у другій половині ХХ ст. стає ставлення до праці, яка з безперервної тривалості, що супроводжує людину впродовж усього життя, поступово починає набувати дискретності, розпадаючись на сфери суворой заданості та можливої варіативності. Аналізуючи специфічні особливості інформаційного, мережевого суспільства, Кастельс зазначає, що однією з основних рис інформаційно-технологічної парадигми, яка лежить в його основі та проявляється в усіх його аспектах, є гнучкість. Причому гнучкість належить як до системи виробництва та суспільства загалом, так і до системи праці та робочого часу.

Дослідження, проведені в індустріально розвинених країнах, показали, що в останні десятиліття минулого століття з'явилася тенденція до скорочення робочого часу разом зі зростаючим розмаїттям робочих графіків. Поступово відбувається диференціація тривалості робочого дня серед різних робочих груп. Разом з існуванням стандартизованих, жорстко фіксованих графіків роботи дедалі більше зростає частка гнучких часових графіків. У нових умовах мінливих виробничих відносин можна прогнозувати, що робочий час у своєму традиційному розумінні поступово втрачатиме центральне становище в часі життя індивіда. Але водночас потрібно зазначити, що йдеться насамперед про час, пов'язаний із нормованим робочим днем. Перехід до гнучких графіків призведе до збільшення трудового навантаження, що особливо помітно для топових управлінських позицій. І в цьому разі спостерігається зовсім зворотна ситуація, коли ненормований робочий день повністю підмінює час життя.

Подібний стан справ не є абсолютно новим, але те ставлення до праці та трудового часу, яке раніше було поширене в інтелектуальній та творчій сфері праці, тепер затребуване повсюдно. Перетворення дозвілля на працю для тих, хто не мріяв з дитинства стати менеджером вищої ланки на підприємстві, обертається парадоксальною ситуацією, коли не працює, стає покаранням, а все життя перетворюється на нього. Не дивно, що саме в ситуації, що склалася, починає складатися традиція нового ставлення до праці та дозвілля, носієм якої став рух «дауншифтингу».

Дауншифтинг, буквально «рух вниз», є свідомим добровільним відмовою від руху кар'єрними сходами, найчастіше пов'язані зі зниженням соціального статусу й погіршенням матеріального становища, звільнення часу дозвілля й посвяти його іншим, пов'язаним із роботою видам діяльності. Однією з відмінних рис дауншифтингу є не просто рух вниз, а «скочування» з уже завойованих досить високих позицій. Як явище дауншифтинг не є абсолютно новим у культурі. Ми можемо виявити достатню кількість приватних прикладів, коли хтось відмовляється від захмарних кар'єрних перспектив заради життя, у якому є місце для особистої свободи та особистого дозвілля. Досить згадати історію, розказану Д. Коуплендом у романі «Покоління Х», де соціальний протест особистості проти нав'язаних суспільством цінностей споживання приводить героїв до самоізоляції у вузькому колі однодумців. Але ситуація 70-х (а саме вона описана в романі), дещо відрізняється від того, що ми можемо спостерігати в наші дні. Останнім часом значно поширюються ідеї пошуку свого істинного «Я», навколо яких об'єднуються люди абсолютно різного соціального статусу та професійної діяльності. Так, згідно з дослідженнями, проведеними у 2003 р. Australia institute, 23 відсотки австралійців у віці від 30 до 59 років свідомо пішли на

зниження свого матеріального рівня життя щоб мати більше часу для спілкування із сім'єю та турботи про здоров'я, для гармонізації всіх сторін життя в цілому. Така ситуація складається й в інших розвинених країнах. Рухи дауншифтерів існують у Сполученому Королівстві, Франції, США тощо. У багатьох країнах дауншифтинг вчені розглядають як соціальний фактор, що швидко набирає чинності, здатний впливати на атмосферу суспільства, який, за прогнозами західних фахівців, незабаром зможе набути й політичного значення.

Чи пов'язане значне поширення даного явища з настанням ери достатку, чи це природна реакція на матеріалістичність сучасного суспільства, що дедалі посилюється? Здається, що правомірне визнання обох чинників. Класичний дауншифтинг як певна тенденція щодо трудової діяльності та дозвілля з'являється й поширюється насамперед у країнах зі стабільними економіками. І справа не в тому, що, як вважають деякі автори, для «руху вниз» необхідні накопичення, які дозволять забезпечити існування під час перебування на Гоа (гоашифтинг).

Адже останній здебільшого стосується ситуації рання, у якій пріоритет належить не відмові від безперервних перегонів у суспільстві споживання, а прагненню забезпечити собі нішу в цьому суспільстві незалежно від кон'юнктури, що склалася. Істинний дауншифтинг насамперед мотивований пошуком свого істинного Я та найповнішою реалізацією творчого потенціалу особистості. Відмінність тут насамперед у розміщенні акцентів мотивації, а чи не в зовнішніх проявах. Узагалі, ступінь задоволеності від ужитих рішучих змін у житті залежить, здається, насамперед від поставлених цілей і системи цінностей. Не секрет, що близько третини з тих, хто все-таки зважився на дауншифтинг, залишилися незадоволені зниженням доходів, а частина взагалі пошкодували про вжиті дії. Можна припустити, що ті дауншифтери, які досягли бажаного, мали чітке уявлення про те, заради чого, власне, вони роблять рух униз. Більше того, багато хто з тих, хто змінив своє життя, сам напрямок руху інтерпретують інакше. Вони часто кажуть, що не сприймають себе такими, що рухаються «вниз» у якомусь іншому сенсі, крім як грошового. Для них фінансовий аспект став менш важливим. У будь-якому разі вони не відчують зниження, навпаки, для них типове відчуття власної успішності, руху до нового стилю існування, у якому виявляються аспекти їх особистості та їх життя, що раніше були пригніченими. Тобто більш правомірно було б говорити про «upshifting», якщо брати до уваги саму сутність явища, а не його сприйняття соціумом. Якщо дозвілля присвячене можливостям, що відкрилися у творчості, спілкуванні з близькими та природою, зрештою, в усьому тому, на що не вистачало часу через напружений робочий графік, то

дауншифтинг приносить відчуття наповненості життя й відкриває перспективи самореалізації. А якщо ні, то за відсутності явних цілей та уявлень про те, що саме хотілося б змінити, з'являється почуття незадоволеності й жалю.

Загалом проблема співвідношення ролі трудової діяльності та дозвільної є однією з найбільш актуальних під час розгляду сучасного соціокультурного процесу. У ході цього процесу, по-перше, трансформується саме уявлення про працю, яка втрачає своє чільне та структуроутворююче становище в житті людини, витісняючись у сферу повинності. Тепер трудова діяльність дедалі частіше затребувана індивідом лише з метою підтримки життєвого оптимуму. Інакше висловлюючись, людина повинна працювати, оскільки є істота біологічне, для функціонування якого необхідна їжа. Водночас як успішність, самореалізація та інші життєві цінності переносяться у сферу дозвільної діяльності. І, по-друге, унаслідок цього відбувається реструктуризація самого дозвілля в область, у якій міститься сама екзистенція.

У дозвільному просторі акцент переноситься з натхнення та ледарства на активну діяльність, пов'язану з розумінням сенсу свого існування, різними практиками самореалізації та насиченою інтелектуальною діяльністю. Метою такої діяльності стає гармонізація як футуристичного аспекту, так і всього контексту існування людини, зокрема природи та суспільства. У цьому разі ми маємо справу з явищем, яке умовно можна було б позначити як «екологічне дозвілля». Перефразовуючи Маклюена, можна сказати, що сучасне суспільство, звільняючись від фахівця рабства, знаходить свої точки опори в дозвіллі, що означає життя, повне людської гідності, до якої людина залучена цілком.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Які основні вимоги до працівників культурно-просвітницької сфери?
2. Поясніть сутність модернізаційних змін у дозвіллевій сфері життєдіяльності українського суспільства.
3. Дайте визначення понять «інноваційні дозвіллеві системи» та «інноваційні дозвіллеві організації».
4. Розкрийте зміст поняття «дауншифтинг».
5. Які ви знаєте сучасні дозвіллеві практики? Розкрийте їх зміст.

Завдання для самостійної роботи

1. На конкретних прикладах показати позитивні та проблемні аспекти організації та реалізації вільного часу та дозвілля у сфері Інтернету.

2. Ознайомитися та проаналізувати соціальні аспекти характеру: одного із заходів дозвіллевого характеру:

- на конкретних прикладах показати трансформацію форм проведення вільного часу та дозвілля представниками різних категорій соціо-демографічних груп;

- скласти класифікацію та дати характеристику установ культуно-дозвілдової сфери вашого міста (села, районна тощо).

Теми для рефератів

1. Індустрія сучасного дозвілля: проблема співвідношення соціальних програм та комерційних проєктів.

2. Стилi поведінки у сфері вільного часу та дозвілля: особливості прояву на сучасному етапі розвитку суспільства.

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу і дозвілля : навч. посібник / Н. Б. Бабенко. – Київ : ДАКККиМ, 2006. – 196 с.

2. Соціологія культури : навч. посібник. / О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін. ; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – Київ : «Каравела», Львів : «Новий Світ», 2000. – 334 с.

3. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля / Н. М. Цимбалюк. – Київ, 2001. – 180 с.

4. Склад С. Ю. Соціологічний підхід до вивчення дозвілля як соціального феномену / Склад С. Ю. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Соціологія. – 2010. – Т. 146, вип. 133. – С. 46–49.

Додаткова література

1. Борінштейн Є. Р. Соціокультурні умови, пріоритети та фактори реалізації і трансформації дозвіллевих потреб / Є. Р. Борінштейн // Наукове пізнання. – 2003. – № 2 (11). – С. 81–85.

2. Цимбалюк Н. М. Інституціональні зміни в культурно-дозвіллевій діяльності // Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень : монографія. – Київ : Видавничий центр ДАКККМ, 2004. – С. 14–25.

3. Цимбалюк Н. М. Функціональна спрямованість культурно-дозвіллевої діяльності / Цимбалюк Н. М. // Вісник Київського національного

університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Київ, 2004. – Вип. 21. – С. 80–83.

4. Соціологія культури / під ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – Львів, 2004. – Розділ 2.8. Соціологія вільного часу. – С. 206–239.

5. Bauer R. The sociology of leisure time // Transactions of the Fourth World Congress of sociology. – London, 1959. – Vol. 2.

6. Chick G. Science, materialism and the quest for an anthropology of leisure: a rejoinder // Leisure sciences. – L., 1998. – Vol. 20, № 3.

7. Coalter F. Leisure science and leisure studies: Different concept, same crisis? // Leisure sciences. – L., 1997. – Vol. 19, № 4.

8. Stebbins R. A. The Liberal Art Hobbies: A Neglected Subtype of Serious Leisure // *Loisir et Society and Leisure*. – 1994. – № 16.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Бабенко Н. Б. Соціологія вільного часу та дозвілля / Н. Б. Бабенко. – Київ, 2006. – 196 с.
2. Белецька І. В. Сучасна соціокультурна ситуація у сфері дозвілля молоді / І. В. Белецька // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 9. – С. 71–76.
3. Бойко О. П. Культура дозвілля у суспільстві ризику : монографія / О. П. Бойко. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 285 с.
4. Максимовська Н. О. Сучасний стан дозвіллевої сфери України: соціальнопедагогічний аспект / Н. О. Максимовська // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 33. – С. 264–272.
5. Муха-Шаек Е. Свободное время и отдых как ценности современной культуры молодежи / Е. Муха-Шаек. – Одесса–Львов, 2007. – 172 с.
6. Нельга Т. О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т. О. Нельга // Український соціум . – 2007. – № 5/6. – С. 37–43.
7. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах / І. В. Петрова. – Київ : Кондор, 2005. – 408 с.
8. Скляр С. Ю. Соціологічний підхід до вивчення дозвілля як соціального феномену / С. Ю. Скляр // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер. : Соціологія. – 2010. – Т. 146, вип. 133. – С. 46–49.
9. Скляр С. Ю. Соціокультурні трансформації дозвіллевого простору молоді в умовах суспільних перетворень в Україні / С. Ю. Скляр // Соціальні технології. – 2010. – № 10. – С. 206–214.
10. Соціологія культури / під ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – Львів, 2004. – Розділ 2.8. Соціологія вільного часу. – С. 206–239.
11. Цимбалюк Н. М. Інституціональні зміни в культурно-дозвіллевій діяльності / Н. М. Цимбалюк // Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень. – Київ : Видавничий центр ДАКККМ, 2004. – С. 14–25.
12. Цимбалюк Н. М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти : моногр. / Н. М. Цимбалюк. – Київ : ДАКККіМ, 2003. – 224 с.
13. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля / Н. М. Цимбалюк. – Київ, 2001. – 180 с.

Додаткова література

1. Авраменко К. Ю. Поняття і властивості соціального часу / К. Ю. Авраменко // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків, 2008. – С. 80–87.
2. Белецька І. В. Специфіка дозвілля в життєдіяльності молоді на сучасному етапі / І. В. Белецька // *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. – 2009. – № 4. – С. 35–36.
3. Бойко О. П. Культура дозвілля у суспільстві ризику : монографія / О. П. Бойко. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 285 с.
4. Борінштейн Є. Р. Соціокультурні умови, пріоритети та фактори реалізації і трансформації дозвіллевих потреб / Є. Р. Борінштейн // *Наукове пізнання*. – 2003. – № 2 (11). – С. 81–85.
5. Борінштейн Є. Р. Соціологічні засади і проблеми модернізації і постмодернізації культурно-дозвіллевої сфери / Є. Р. Борінштейн // *Наукове пізнання*. – 2004. – № 1 (13). – С. 104–110.
6. Козирев М. П. Соціологія : навчальний посібник / М. П. Козирев. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 440 с.
7. Копієвська О. Культурна функція держави в цивілізації дозвілля / Копієвська О. // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: тези доповідей учасників I конгресу Соціологічної асоціації України*. – Харків, 2009. – С. 292.
8. Муха-Шаек Е. Непопулярні форми проведення вільного часу в світі соціологічних досліджень / Е. Муха-Шаек // *Вісник ДонНУЕТ*. – 2010. – № 2. – С. 43–48.
9. Особа з функціональними обмеженнями в колі проблем здоров'я – навчання – працевлаштування : моногр. – Житомир : Полісся, 2009. – Розд. 1.4. Культурно-дозвіллевої практики в системі соціальної реабілітації молодих інвалідів у ВНЗ. – С. 104–135.
10. Петрова В. І. Сутність та особливості становлення індустрії дозвілля / В. І. Петрова // *Культура і сучасність*. – 2009. – № 2. – С. 88–92.
11. Рахуба Є. Туризм як культурно-дозвілева індустрія / Є. Рахуба // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доповідей учасників I конгресу Соціологічної асоціації України*. – Харків, 2009. – С. 293.
12. Цимбалюк Н. М. Еволюція дозвілля в контексті соціологічних категорій / Н. М. Цимбалюк, Ю. Яковенко // *Психологія і суспільство*. – 2004. – № 2. – С. 118–124.
13. Цимбалюк Н. М. Етнометодологічні підходи в дослідженні соціології вільного часу і дозвілля / Н. М. Цимбалюк // *Соціальні технології:*

актуальні проблеми теорії та практики. – Запоріжжя. – 2004. – № 22. – С. 320–329.

14. Цимбалюк Н. М. Інституціоналізація культурно-дозвіллевих об'єднань / Н. М. Цимбалюк // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 424–428.

15. Цимбалюк Н. М. Програмування розвитку культурно-дозвіллевої діяльності / Н. М. Цимбалюк // *Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень*. – Київ, 2004. – С. 76–87.

16. Цимбалюк Н. М. Функціональна спрямованість культурно-дозвіллевої діяльності / Н. М. Цимбалюк // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. – Київ, 2004. – Вип. 21. – С. 80–83.

17. Цимбалюк Н. М. Цивілізація дозвілля як соціокультурний феномен / Н. М. Цимбалюк // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвузівський зб. наук. пр.* – Київ : Видавничий центр ДАКККМ, 2000. – № 8. – С. 146–175.

18. Цимбалюк Н. М. Цивілізація дозвілля: як перспективний проект розвитку сучасного суспільства / Н. М. Цимбалюк // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доповідей учасників I конгресу Соціологічної асоціації України*. – Харків, 2009. – С. 299.

19. Щерба Г. І. Формування духовних цінностей молоді, організація дозвілля і відпочинку як складова молодіжної політики в Україні / Г. І. Щерба, Р. В. Яремкевич // *Український соціум*. – 2008. – № 1. – С. 103–111.

20. Ядранський Д. М. Соціологія вільного часу, як складова соціології праці / Д. М. Ядранський // *Грані*. – 2010. – № 2 (70). – С. 114–117.

21. Якісні дослідження в соціологічній практиці : навч. посібник / за ред. Н. Черниш, Л. Скакової. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2009. – 400 с.

22. Bauer R. The sociology of leisure time // *Transactions of the Fourth World Congress of sociology*. – London, 1959. – Vol. 2.

23. Chick G. Science, materialism and the quest for an anthropology of leisure: a rejoinder // *Leisure sciences*. – London, 1998. – Vol. 20, № 3.

24. Coalter F. Leisure science and leisure studies: Different concept, same crisis? // *Leisure sciences*. – London, 1997. – Vol. 19, № 4.

25. Stebbins R. A. The Liberal Art Hobbies: A Neglected Subtype of Serious Leisure // *Loisir et Society and Leisure*. – 1994. – № 16.

Електронне навчальне видання

Бойко Ольга Петрівна,
Повалій Тетяна Леонідівна

СОЦІОЛОГІЯ ДОЗВІЛЛЯ

Навчальний посібник

Редактор О. Ф. Дубровіна
Комп'ютерне верстання О. П. Бойко

Формат 60×84/8. Ум. друк. арк. 15,11. Обл.-вид. арк. 10,61.

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.